

5. ŠUME I ŠUMARSTVO CRNE GORE

*Milosav Anđelić**

Sažetak: Stepen mogućeg održivog korišćenja i održavanja funkcija šuma za crnogorsko društvo je dosta visok kako u smislu ostvarenja direktnih benefita za ekonomiju tako i povećanja kvaliteta životne sredine. Da bismo imali bolje tj. efikasnije gazdovanje šumama, neophodno je uspostaviti transparentan sistem koji će odgovarati administrativnim potrebama i kadrovskim potencijalima Crne Gore. Izazovi kao što su glomazni državni aparat, preplitanje nadležnosti, uticaj politike i još uvijek nekonkurentna tržišna ekonomija u ovoj oblasti, kao i negativna percepcija javnosti u vezi sa valorizacijom šuma, problemi su koje treba čim prije prevazići konkretnim sistemskim mjerama.

Ključne riječi: *održivo korišćenje, konkurentnost, benefiti za ekonomiju i životnu sredinu*

Abstract: The level of possible sustainable utilization and maintenance of forest functions is pretty high for Montenegrin society, both within the meaning of obtaining direct benefits for economy and for increasing the environmental quality. In order to have better, that is, more efficient forest management, it is necessary to set up the transparent system to comply with the administrative needs and human resource potentials of Montenegro. Challenges such as enormous state administration, overlapping of competencies, impact of politics and still non-competitive market economy in this area, such as the negative public perception regarding forest valuation, are problems that will need to be overcome as soon as possible by specific system measures.

Key words: *sustainable utilization, competitiveness, benefits for economy and environment*

5. 1. UVOD

Preko polovine teritorije Crne Gore obuhvataju šume i šumska zemljišta, što je čini jednom od najšumovitijih država u Evropi. Veličina i raspored šuma u prostoru, njihova struktura i funkcije rezultat su čovjekovog uticaja tokom duge ekonomske i društvene istorije ovih prostora. U kojoj mjeri se šume od početka naše ere mo-

* Dr Milosav Anđelić, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Crne Gore, Podgorica

raju shvatiti kao sastavni djelovi naše kulture koji odslikavaju stalne promjene ljudskih zahtjeva, najbolje pokazuje pogled u historiju korišćenja šuma na ovim prostorima.

Razvoj sadašnjih šumskih ekosistema na ovim područjima počeo je za vrijeme ledenih doba, kada su se zbog geografskog položaja i raznovrsnosti prirodnih staništa u planinama Balkanskog poluostrva održali brojni endemiti kao što su planinski javor, munika, molika i druge vrste dendroflora. U kasnom neolitu, kao uostalom i svuda na području Mediterana započeo je i značajan uticaj čovjeka na prirodu a sa tim i posebno na šume.

Za potrebe stočarstva, požarima su prvo očišćene šumske površine u Primorju, a kasnije i planinski pašnjaci. Kao u svim mediteranskim i evropskim područjima, šume su se održale samo na nepristupačnim područjima i tamo gdje su ljudima bile potrebne kao sirovina za izvor tehničkog i ogrijevnog drveta.

Iako se stanje visokih ekonomskih šuma za vrijeme XX vijeka u smislu kvaliteta i zaliha drvne mase znatno pogoršalo, šume su danas jedan od najznačajnijih prirodnih ekosistema koji daju osnovu za održivi razvoj Crne Gore. Drvna biomasa, kao sirovina sa niskim negativnim uticajem na životnu sredinu, jeste najznačajniji domaći proizvod za grijanje stanovništva u sjevernom regionu države. Trgovina drvnim i nedrvnim šumskim proizvodima (ljekovito bilje, šumsko voće i pečurke) danas daje značajan doprinos poboljšanju života mnogih ruralnih područja. Pored toga, šumarstvo i drvna industrija učestvuju u razvoju nacionalne ekonomije, čime podstiču razvoj najsiromašnijih područja.

Šume su danas glavno stanište divlje faune i podržavaju bogat diverzitet divljači i njima povezanu djelatnost lovstva.

Šume predstavljaju ključni faktor u očuvanju i uređenju voda i imaju nezamjenjivu protiverozionu ulogu.

Šume vrše neto apsorpciju značajnih količina ugljen-dioksida i time potpomažu procese ublažavanja dejstva evidentnih klimatskih promjena.

Zbog ogromnog značaja koje šume imaju, njihovo očuvanje i unapređenje danas se javlja kao jedno od ključnih izazova vezanih za dalji opstanak života na našoj planeti. Nedavno održan XIII svjetski kongres šumarstva u Buenos Airesu i Konferencija UN o klimatskim promjenama, održana u Kopenhagenu krajem 2009. godine, jasno su ukazali na nezamjenjivu ulogu koju imaju šume u poboljšanju kvaliteta života, doprinosu ublažavanja klimatskih promjena, snabdijevanju energijom i zaštiti vodnih resursa.

Kroz predstavljenih devet indikatora i u skladu sa njima opšteprihvaćenih 27 strateških akcija, na XIII svjetskom šumarskom samitu naglašeno je da održivo gazdovanje šumama značajno doprinosi ekološkim, ekonomskim, socijalnim i kulturnim dimenzijama održivog razvoja i naročito ostvarivanju ciljeva dogovorenih na međunarodnom nivou, uključujući četiri globalna cilja o šumama koji su dogovoreni na Forumu UN za šume (UNFF) i predstavljeni kroz: Milenijumske ciljeve, 2010 Mete biodiverziteta, Konvencije o biološkoj raznovrsnosti (CBD) i Panevropsku strategiju biološkog i reljefnog diverziteta (PEBLDS).

Na Konferenciji o klimatskim promjenama u Kopenhagenu, finansijsku pomoć u iznosu od 3,5 milijardi dolara tokom tri godine za borbu protiv pustošenja šuma

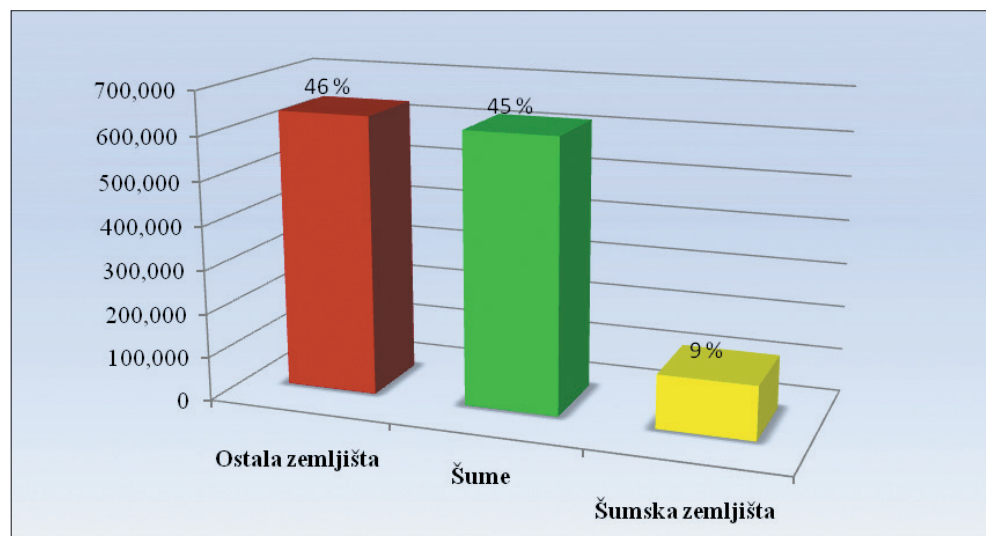
obezbijedile su Australija, Francuska, Japan, Norveška, Velika Britanija i Sjedinjene Države. U zajedničkom saopštenju šest zemalja ističu da se nadaju da će se „zaustaviti i preokrenuti proces uništenja šuma u zemljama u razvoju” i ističu da „Aktivne smanjenja emisije gasova sa efektom staklene bašte do kojih je došlo usljed sječe šuma mogu nam pomoći u ublažavanju klimatskih promjena, povećanju standarda stanovništava, očuvanju biološke raznovrsnosti i promociji sveukupnog prirodnog razvoja...”.

Sve navedeno ukazuje na to da će dosadašnji tradicionalni način organizacije šumarstva morati pretrpjeti značajne konceptijske promjene a strateški ciljevi će se od isključivo ekonomske orijentacije sve više pažnje morati usmjeravati prema zaštitnoj i socijalnoj ulozi šuma. U skladu sa tim trendovima naša šumarska politika mora naći ravnotežu između zadovoljenja svih funkcija (ekonomske, ekološke i socijalne), sa jedne strane, i obezbijediti njenu održivost sa druge strane.

5. 2. PRIKAZ STANJA – POLOŽAJ, VRSTE, KARAKTERISTIKE, BILANSI

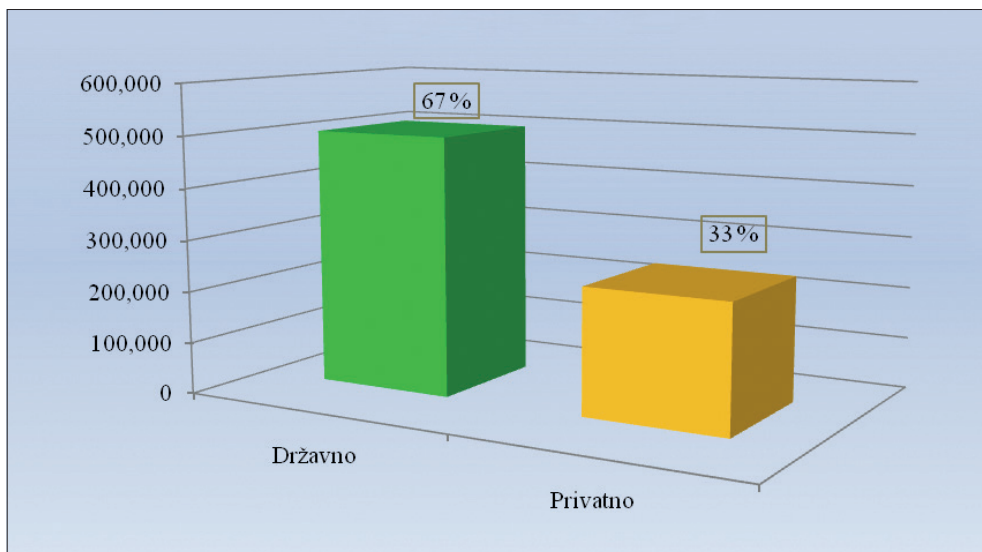
Ukupna površina Crne Gore iznosi 1.381.200 ha, od čega prema statističkim pokazateljima na šume i šumsko zemljište otpada 743.609 ha ili 54%. Na osnovu nekih pokazatelja¹, oko 60.000 domaćinstava je vezano za selo i prostore koji su obrasli šumama.

Od ukupne površine šume obuhvataju 621.000 ha, dok neobraslo šumsko zemljište čini 123.000 ha. Šume i šumska zemljišta u državnoj svojini zahvataju 500.000 ha ili 67%, dok šume i šumska zemljišta u privatnom vlasništvu čine 244.000 ha ili 33%.

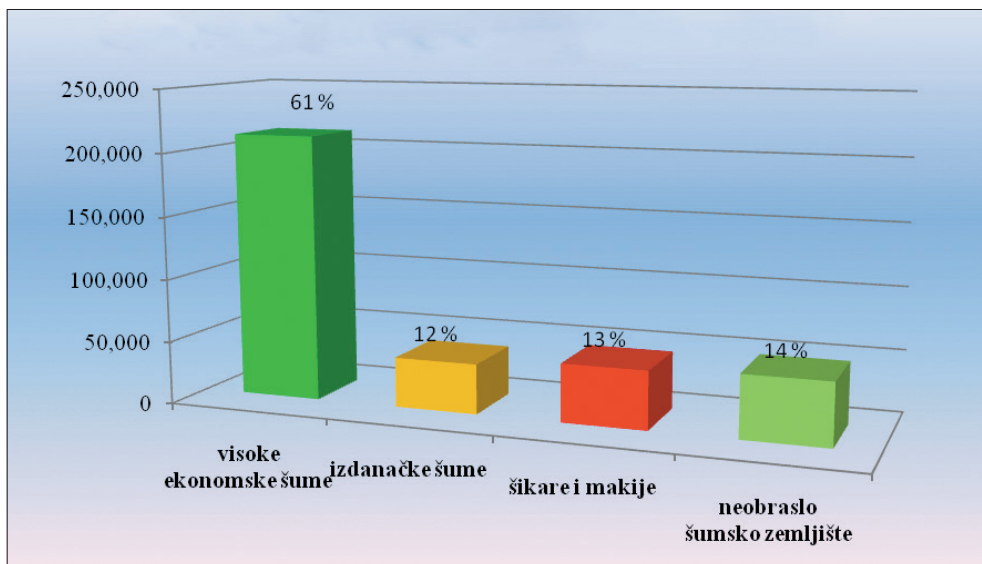
Slika 5. 1. Šume u Crnoj Gori

¹ Strategija razvoja poljoprivrede

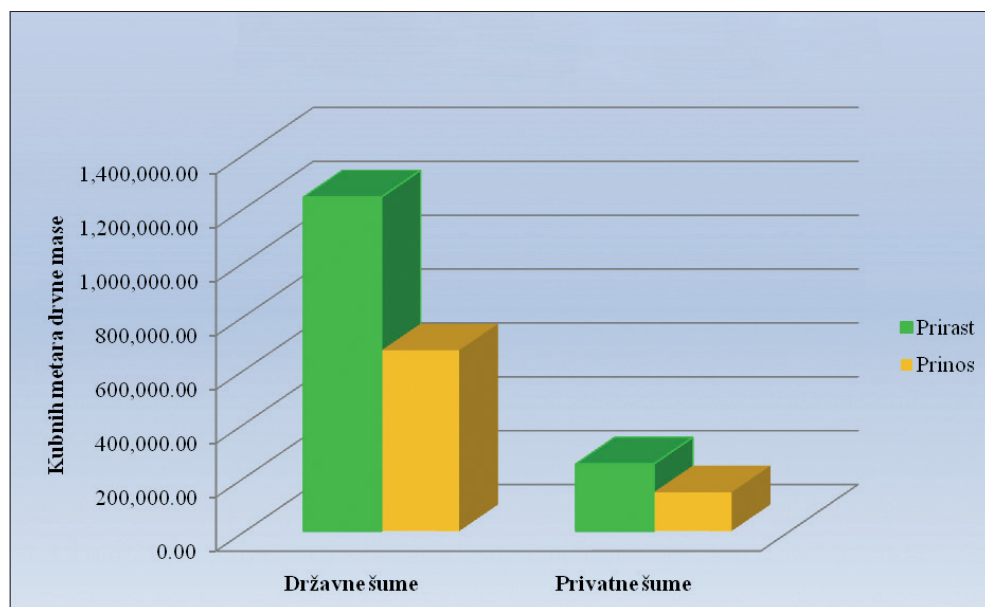

Slika 5. 2. Vlasništvo šuma

Ukupne drvene zalihe u šumama Crne Gore procjenjuju se na oko 72 miliona m³, od čega četinarara 29,5 miliona m³ ili 41% i lišćara 42,5 miliona m³ ili 59%. Po funkciji šume namijenjene uzgoju drveta pokrivaju 348.000 ha ili 81% svih šuma. Udio glavnih tipova uzgoja i korišćenja je prikazan na sljedećem grafikonu.

Slika 5. 3. Tipovi privrednih šuma i šumskih zemljišta

Slika 5. 4. Ukupni godišnji prirast i prinos

Po vrijednosti šumskih površina, očuvanosti, uređenosti, raznovrsnosti, načinu gazdovanja kao i uticaju na zaštitu životne sredine, čak i uzimajući u obzir područja oštećena u prošlosti, naše šume su među najkvalitetnijim u regionu.

Zaštitne šume su određene na 66.000 ha ili 16%, dok šume u nacionalnim parkovima pokrivaju 12.975 ha ili 3%. Ukupni prirast u svim šumama procjenjuje se na 1,5 miliona m³.

Otvorenost visokih šuma je oko 7.0 km na 1000 ha, što je daleko od optimalne otvorenosti od oko 15 km na 1000 ha šuma, za koju se smatra da odgovara našim uslovima².

Prema raspoloživim podacima³, u našim šumama godišnje se posiječe oko 700.000 m³. Na osnovu analiza može se konstatovati da je ukupni obim sječa⁴ niži u odnosu na prethodni period i kreće se na nivou projektovanih veličina i omogućava znatnu akumulaciju biomase u šumama.

Treba istaći da danas u Crnoj Gori imamo evidentno i značajno prirodno proširivanje površina pod šumom, što je nastalo kao rezultat ne samo smanjenog obima sječa, intenziviranog vještačkog pošumljavanja već i spontanog širenja šumske vegetacije na račun poljoprivrednog zemljišta.

Po stepenu šumovitosti Crna Gora pripada samom evropskom vrhu. Naime, uz skandinavske zemlje, sa 0,9 ha šuma po glavi stanovnika, Crna Gora je jedna od naj-

² Prostorni plan Crne Gore do 2020. godine

³ Izvještaj o radu Uprave za šume za 2008. godinu

⁴ Prostorni plan CG – bazna studija šumarstvo

šumovitijih zemalja u Evropi, sa visokom vrijednošću i ogromnim potencijalom za rekreaciju i turizam.

Da bismo analizirali značaj naših šuma koje imaju u ukupnom razvoju društva, za potrebe ove studije, dali smo neka osnovna poređenja između Crne Gore i pojedinih evropskih država. Kao prvo treba istaći da postoji značajna razlika između nas i drugih evropskih država u pogledu procenta šumskog pokrivača i površine šume po stanovniku. Crna Gora se rangira visoko po oba aspekta i ima približan šumski pokrivač kao npr. Latvija i Austrija.

Tabela 5. 1. Površina, vlasništvo, sječa (izvor: FAO Global Forest Resources Assessment 2005)

Država	% šum	Površina pod šumom			Neto površina ('000 ha)	Vlasništvo		Godišnja bruto sječa		
		Ukupno ('000 ha)	Šuma/ stanovn.	% privatn		Broj vlasnika	Prosječ posjed (ha)	Ukupno ('000 m ³)	Ukupno m ³ /ha	Neto sječa '000 m ³
Austrija	48	3,924	0.5	80.4	3,713	171,400	18.4	18,797	4.8	18,797
Bugarska	34	3,900	0.5	11.3	3,900	385,000	1.1	5,768	1.5	5,768
Hrvatska	44	2,485	0.6	20.0	2,485	600,000	0.8	4,950	2.0	4,950
Republika Češka	34	2,648	0.3	24.4	2,401	150,000	4.0	17,190	6.5	12,607
Irska	11	698	0.2	43.0	698	25,000	12.0	3,100	4.4	3,100
Latvija	51	2,850	1.4	44.3	2,800	150,000	8.0	11,290	4.0	11,290
Crna Gora	54	744	0.9	33.0	744	50,000	5	700	0.9	700
Poljska	30	9,200	0.2	17.2	8,887	843,800	1.8	37,156	4.0	36,793
Rumunija	29	6,370	0.3	35.0	6,370	800,000	5.1	15,900	2.5	15,900
Slovenija	65	1,308	0.7	75.5	1,308	320,000	2.5	3,203	2.4	3,203

Iako Crna Gora ima relativno veliki odnos šuma u državnom vlasništvu (67%) sa sječom od 0.9 m³/ha zajedno sa Bugarskom (1.5 m³), ima relativno nizak obim sječe po jedinici površine. Procijenjeni broj privatnih vlasnika šuma značajno se razlikuje kao i relativna veličina posjeda. Ovaj parametar je analiziran samo na nivou dostupnih statističkih podataka, iako smo svjesni činjenice da je danas dobar dio postojećih parcela u privatnom vlasništvu još više usitnjen.

U Tabeli 5. 2 prikazan je broj zaposlenih u javnim šumarskim institucijama. Svi analizirani primjeri (u navedenim državama) vrše funkcije državne uprave za šume. Šumarska inspekcija postoji u svim ovim državama, ali se umnogome razlikuje način na koji je organizovana. Npr., u Hrvatskoj je 1997. osnovana Državna inspekcija kao nezavisan organ i Inspekcija za šume i lov prešla je iz Ministarstva poljoprivrede i šumarstva u Državnu inspekciju. U Irskoj postoji Šumarska inspekcija, ali se ona uglavnom bavi usklađivanjem niza planova državne podrške vlasnicima šuma (npr. plan za pošumljavanje i sl.), ili u Bugarskoj gdje su do 2007. godine u državnim šumama službenici iz državne uprave sami vršili inspekciju nad aktivnostima koje se sprovode u šumama.

Državnim šumama kod nas u Crnoj Gori upravlja i gazduje Uprava za šume sa sjedištem u Pljevljima, koja trenutno zapošljava (stalno i sezonski) preko 500 službenika, od čega je oko 80 inženjera šumarstva a nadzor nad aktivnostima vrši Šumar-

Tabela 5. 2. Zaposlenost i obim aktivnosti (izvori: Philips (2009); MCPFE (2007))

Država	Admin. Profes.	Ostali Prof.	Opšta podrška	Ukupno	% Javnih ustanova
Austrija	3217		–	3,217	52
Bugarska		6919	1552	8,471	100
Hrvatska	4195		1567	5,762	100
Republika Češka	3593		–	3,593	100
Irska	346	60	174	580	100
Latvija		1329	261	1,853	100
Crna Gora	417	35	60	512	100
Poljska	16075		8055	24,130	100
Rumunija		10928	3643	14,571	100
Slovenija-država + koncesion.	892	151	106	1,149	80
Slovenija-država	746	104	66	916	100

ska inspekcija i Odsjek za monitoring u okviru resornog Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede.

Sveukupni godišnji prihodi od gazdovanja šumama (koncesione naknade i drugi prihodi) iznose 7,3 miliona €. Ovi prihodi se realno mogu značajno uvećati ako se stvore uslovi tržišnog privređivanja i uslovi korišćenja višenamjenskih funkcija šuma (naknada od korišćenja opštekorisnih funkcija šuma, nedrvni proizvodi, usluge i dr. prihodi).

Uslovi korišćenja šuma i početne cijene regulisane su od strane države na način što se šume, shodno Zakonu o šumama, daju na korišćenje putem koncesija. Cijene koncesione naknade značajno variraju po pojedinim šumskim upravama i to posebno kod četinarara za kojima je potražnja izuzetno velika uprkos ekonomskoj krizi.

Tabela 5. 3. Relativan broj zaposlenih u javnim i državnim djelatnostima

Država	Javni i državni šumarski službenici		
	Na 10,000 ha	Na 10,000 m ³	Na 1000 vlasnika
Austrija	8.66	1.82	18.77
Bugarska	21.72	14.69	22.00
Hrvatska	23.19	11.64	9.60
Republika Češka	13.21	2.82	23.95
Irska	8.31	1.87	23.20
Latvija	6.50	1.64	12.35
Crna Gora	6.88	7.31	10.24
Poljska	28.19	7.98	28.60
Rumunija	22.87	9.16	18.21

U pogledu ukupne zaposlenosti po jedinici površine šumskih resursa, Crna Gora sa 6.88 državnih službenika po 10 000 ha ima povoljan položaj u odnosu na posmatrane države (Tabela 5. 3). Međutim, kada se kao jedinica za poređenje uzme mjera od 10 000 m³, Crna Gora je sa vrijednošću od 7,31 slična Rumuniji i Poljskoj, ali i značajno u boljem položaju od Hrvatske i Bugarske. Međutim, ono što nije dobro za nas je to da je nivo šumarskih aktivnosti (višenamjensko korišćenje) značajno niži nego u ostalim posmatranim državama.

Tabela 5. 4. Ekonomski značaj šumarstva (MCPFE, 2007)

Država	2005.			2008.		
	Zaposlenost u sektoru šumarstva ('000)	Zaposlenost u šumarstvu i sječi ('000)	% učešća u BDP	Sječa	Zaposlenost u sektoru / ('000 m ³)	Zaposlenost u sektoru / ('000 m ³)
Austrija	59	7	2.2	18,797	3.14	0.37
Bugarska	47	15	0.9	5,768	8.15	2.60
Hrvatska	30	10	1.3	4,950	6.06	2.02
Repub. Češka	115	20	2.1	17,190	6.69	1.16
Irska	15	2	0.5	3,100	4.84	0.65
Latvija	67	35	4.3	11,290	5.93	3.10
Crna Gora	4	1	0.9	700	5.71	1.43
Poljska	242	53	1.6	37,156	6.51	1.43
Rumunija	162	60	3.5	15,900	10.19	3.77
Slovenija	22	4	1.8	3,203	6.87	1.25

Podaci koji su dati u Tabeli 5. 4. za Crnu Goru vjerovatno su znatno niže procijenjeni iz razloga neusaglašenosti oko vođenja statistike u okviru pojedinih sektora i državnog organa koji se bavi tim poslovima. Činjenica je da se većina zaposlenih u sektoru povezanim sa šumarstvom nalazi u ruralnim oblastima i da se većina aktivnosti koje se sprovode u šumarstvu u stvari statistički i ne evidentira. To su najvećim dijelom aktivnosti oko sječe i izvlačenja drvnih sortimenata, transporta, otkupa ne-drvnih šumskih proizvoda i sl.

Kao što se iz Tabele 5. 5 vidi, postoje značajne razlike između 15 područnih jedinica Uprave za šume u smislu obima posla i učešća u prihodima ostvarenim od koncesija.

Područne jedinice Pljevlja, Rožaje i Berane zajedno čine 51.5% planiranog obima sječe i 53.7% planiranih prihoda. Na drugoj strani, područne jedinice Kotor, Mojkovac i Šavnik zajedno čine 2.4% planiranog obima sječe i 4.3% planiranih prihoda, što se u budućnosti mora značajno izmijeniti, prvenstveno u smjeru višenamjenskog korišćenja šuma, kao i razvoju djelatnosti koje su vezane za šume i šumarstvo.

Stoga, jedan od glavnih izazova crnogorskog šumarstva za naredni period biće da se obezbijedi ravnoteža između različitih funkcija šume koje pružaju doprinos za društvo (multifunkcionalno šumarstvo).

Tabela 5. 5. Planirani obim sječe, doznaka stabala i prihodi Uprave za šume

Područna jedinica	Broj GJ	Plan 2007.	Plan 2008.	Plan konc. 2007.	Plan konc. 2008.	osoblje	ukupno	Plan dozn. 2007	Plan dozn. 2008
Pljevlja	17	162,053	102,717	1,935,987	2,226,895	42	47	180,000	200,000
Rožaje	8	42,098	42,384	728,496	853,119	40	45	20,000	40,000
Berane	7	26,796	41,117	336,051	707,933	24	27	50,000	60,000
Plav	6	21,205	20,576	293,028	367,033	22	24	10,000	20,000
Bijelo Polje	10	18,262	15,065	297,756	469,079	29	31	60,000	70,000
Žabljak	3	19,354	25,775	144,134	539,493	14	17	30,000	40,000
Kolašin	12	32,321	11,900	385,081	214,579	23	26	40,000	50,000
Andrijevica	4	18,522	16,205	180,278	242,791	20	21	15,000	25,000
Plužine									

I drugi ne manje značajan aspekt vezan je za usklađenost potreba razvoja šumarstva sa srodnim djelatnostima kao što su poljoprivreda i ruralni razvoj, zaštita životne sredine i energetska politika, razvoj ostale privrede. Jedan broj evropskih država ova pitanja nastoji da rješava kroz uspostavljanje Nacionalnog šumarskog savjeta a sve sa ciljem da se obezbijedi usklađen razvoj sektora. Veoma dobar primjer za to predstavlja Šumarski savjetodavni odbor u Latviji. To je nacionalno tijelo u kojem se sastaju predstavnici Vlade i privatnog sektora da bi razmotrili pitanja koja se odnose na ekonomske, ekološke i socijalne aspekte korišćenja šuma. U ovom odboru svoje predstavnike imaju: vlasnici šuma, predstavnici industrije za preradu drveta, pružaoci usluga, zainteresovani predstavnici koji se bave očuvanjem životne sredine, organizacije-udruženja zaposlenih (sindikalne organizacije), ustanove za stručno i više obrazovanje i lokalne uprave. Nacionalni šumarski savjet je vrsta foruma gdje se postiže saglasnost i koordinacija o različitim interesima vlasnika i svih zainteresovanih strana da bi se postigla izbalansirana i usmjerena politika, koja obezbjeđuje održivi razvoj šumarskog sektora. Ovaj veoma interesantan model bi mogao i nama poslužiti za uspostavljanje javnog dijaloga svih zainteresovanih strana.

5. 3. ANALIZA ZAKONSKIH PROPISA, STRATEŠKIH I PLANSKIH DOKUMENATA I SEKTORSKIH POLITIKA

Posljednjih godina, kao rezultat aktivnosti na što bržem pristupanju EU, došlo je do ubrzanog razvoja propisa u svim segmentima društva. Pored Ustava Crne Gore iz 2007. godine, čitav niz zakona i drugih propisa utiče na razvoj sektora šumarstva, a to su: Deklaracija o ekološkoj državi Crnoj Gori (1991); Zakon o šumama (2000); Studija „Pravci razvoja Crne Gore ekološke države” (2001); Zakon o privrednim društvima (2002); Program sanacije šumarstva i drvoprerađivanja (2003); Zakon o zaštiti životne sredine (2008); Zakon o strateškoj procjeni uticaja na životnu sredinu (2005); Zakon o procjeni uticaja na životnu sredinu (2005); Zakon o divljači i lovstvu (2008); Zakon o planiranju i uređenju prostora, (2005); Prostorni plan Crne Gore do 2020; Zakon o nasljeđivanju (2008); Zakon o vodama (2007); Zakon o poljoprivrednom zemljištu

(2006); Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju (2009); Zakon o nacionalnim parkovima (2009); Zakon o državnoj imovini (2009); Zakon o reproduktivnom materijalu šumskog drveća (2006); Zakon o svojinsko-pravnim odnosima (2009); Zakon o finansiranju lokalne samouprave (2008); Nacionalni akcioni plan protiv bespravnih aktivnosti u šumarstvu (2008); Nacionalna strategija održivog razvoja (2007); Nacionalna politika upravljanja šumama i šumskim zemljištem (2008).

Pored toga, Crna Gora je potpisnik brojnih međunarodnih dokumenata koji se bave očuvanjem i unapređenjem životne sredine a koji direktno ili indirektno utiču na razvoj sektora šumarstva.

Za sektor šumarstva definisani su najvažniji dokumenti koje treba implementirati u praksi.

5. 3. 1. OPŠTI MEĐUNARODNI PROPISI:

- Konvencija o biološkoj raznovrsnosti – Agenda 21 (1992);
- Okvirna konvencija UN o klimatskim promjenama (UNFCCC) (1992);
- Konvencija o dugoročnom zagađenju vazduha (1979);
- Konvencija o močvarama od međunarodne važnosti (Ramsar) (1977);
- Konvencija o međunarodnoj trgovini ugroženim vrstama (CITES) (2001);
- Konvencija o zaštiti svjetskog kulturnog i prirodnog naslijeđa (1972);
- Konvencija o Evropskom šumarskom institutu EFI (2003);
- Rezolucije Ministarske konferencije o zaštiti šuma u Evropi (1993, 1998, 2003, 2008);
- Rezolucija Ministarske konferencije o zajedničkoj borbi protiv nelegalnih sječa u Evropi i Sjevernoj Aziji (2005).

5. 3. 2. POLITKA I LEGISLATIVA EU:

- Rezolucija Savjeta od 15. decembra 1988. o Šumarskoj strategiji Evropske unije (1999/C 56/01);
- Komunikacija od strane Komisije ka Savjetu i Evropskom parlamentu o EU Akcionom planu za šume (SEC (2006) 748);
- Direktiva Savjeta 1999/105/EZ od 22. decembra 1999. o tržištu šumskog reproduktivnog materijala;
- Prijedlog Uredbe Evropskog parlamenta i Savjeta, koji postavlja obaveze operatorima koji stavljaju drvo i drvne proizvode na tržište (COM/2008/0644 final);
- Uredba Savjeta (EC) Br. 1698/2005 od 20. septembra 2005 podršci za ruralni razvoj preko Evropskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj (EAFRD);
- Direktiva Savjeta br. 43/92 o očuvanju prirodnih staništa i divlje flore i faune (1992);
- Direktiva Savjeta br. 409/79 o očuvanju divljih ptica (1979);
- Uredba (EC) br. 614/2007 Evropskog parlamenta i Savjeta od 23. maja 2007. koja se odnosi na Finansijski instrument za životnu sredinu (LIFE +) – izjava Komisije;
- Uredba Savjeta (EEZ) br. 2658/87 od 23. jula 1987. o tarifama i statističkoj nomenklaturi i opštim carinskim tarifama (Uredba važi i za drvne proizvode);

- Direktiva 2003/35/EC Evropskog parlamenta i Savjeta od 26. maja 2003, koja obezbjeđuje učešće javnosti u pogledu izrade određenih planova i programa koji se odnose na životnu sredinu, Direktive Savjeta 85/337/EEC i 96/61/EC – izjava Komisije;
- Uredba (EC) br. 1367/2006 Evropskog parlamenta i Savjeta od 6. septembra 2006. o primjeni odredbi Arhuske konvencije o pristupu informacijama, učešću javnosti i donošenju odluka kao i pristupu pravosuđu i institucijama i tijelima Zajednice u problemima životne sredine.

5. 3. 3. MINISTARSKE KONFERENCIJE O ZAŠTITI EVROPSKIH ŠUMA

Od Konferencije o životnoj sredini i razvoju Ujedinjenih nacija (UNCED), održanoj u Rio de Ženeiru 1992. godine, započeo je određen broj međunarodnih i regionalnih konferencija, inicijativa i procesa usmjerenih na održivo korišćenje prirodnih resursa. Ovi procesi rezultirali su multilateralnim dogovorima kao i brojnim međunarodnim obavezama koje se odnose na šume i šumarstvo.

Ministarska konferencija o zaštiti šuma u Evropi (MCPFE), kao politički proces, za posljednjih 20 godina bila je usmjerena na bolju zaštitu šuma, promovišući njihovo održivo korišćenje. MCPFE je uspostavila blisku saradnju između evropskih vlada i drugih zainteresovanih strana, uključujući 'ekološke' i ostale nevladine organizacije, udruženja vlasnika šuma, šumarsku industriju i naučnoistraživačke institucije.

Od 1990. godine na održanim pet Ministarskih konferencija (Strazbur 1990, Helsinki 1993, Lisabon 1998, Beč 2003. i Varšava 2007) usvojeno je 19 rezolucija. Preuzete obaveze raspoređene su u okviru tri stuba održivog gazdovanja šumama (*Sustainable Forest Management – SFM*) i njima se nedvosmisleno odražava želja za uspostavljanjem i održavanjem ravnoteže između ekonomske, sociokulturne i ekološke dimenzije održivog gazdovanja šumama.

Svaka od održanih 5 Ministarskih konferencija predstavlja kontinuitet aktivnosti sa prethodnih konferencija i definiše programe rada za naredni period.

MCPFE predstavlja političku inicijativu na visokom nivou, odnosno političku platformu za dijalog o pitanjima vezanim za šume Evrope. Ona se bavi opštim mogućnostima i prijetnjama koje se odnose na šume i šumarstvo i pomaže održivo gazdovanje šumama u Evropi. Preko četrdeset evropskih zemalja i Evropska zajednica predstavljani su na konferencijama. Izvanevropske zemlje i međunarodne organizacije učestvuju u njenom radu kao posmatrači. Tako Konferencija obezbjeđuje ne samo forum za saradnju ministara odgovornih za šume nego omogućava i nevladnim i međuvladinim organizacijama da doprinesu svojim znanjem i idejama oko zaštite šuma. Ovaj proces se zasniva na nizu konferencija na ministarskom nivou i mehanizmima praćenja napretka u realizaciji preuzetih obaveza. Nakon ministarskih konferencija odluke koje su donesene dalje se razrađuju na ekspertskim sastancima.

Od 1990. godine, dijalog u okviru MCPFE uspio je u intenziviranju političke i naučne komunikacije u Evropi i uspostavljanju uspješne saradnje u širokom spektru pitanja koja se odnose na šume i šumarstvo. Obuhvatajući značajan dio političke, naučne, stručne i šire zainteresovanosti za očuvanje šuma, MCPFE se može smatrati uspješnim primjerom prekogranične saradnje cijelog kontinenta.

Na održanim konferencijama dat je i doprinos implementaciji odluka UNCED-a koje se odnose na šume i procesa koji je uslijedio u okviru Međuvladinog panela o šumama (IPF) i Međuvladinog foruma o šumama (IFF). MCPFE je obezbijedila status posmatrača i učešće u radu Forumu o šumama Ujedinjenih nacija (UNFF) u junu 2001. godine. Pored toga, MCPFE je doprinosila pripremi konvencija UN, kao što je Konvencija o biodiverzitetu (CBD). MCPFE je, takođe, implementirala Radni program očuvanja i unapređenja biološkog i predionog diverziteta u šumskim ekosistemima 1997–2000 (Program biodiverziteta) u saradnji sa evropskim ministrima odgovornim za životnu sredinu i ministarskim procesom Životna sredina za Evropu. Program biodiverziteta se može smatrati panevropskim doprinosom implementaciji Konvencije o biodiverzitetu. Uz to, MCPFE je uspostavila kontakte sa ostalim regionalnim procesima u svijetu koji dijele brigu o održivom gazdovanju šumama, kao i o zaštiti i očuvanju šuma.

Treba istaći da je na IV ministarskoj konferenciji o zaštiti šuma u Evropi, održanoj u Beču u maju 2003. godine, Crna Gora potpisala tzv. Bečku deklaraciju pod nazivom „Evropske šume – zajedničke koristi, zajedničke odgovornosti”, kao i pet rezolucija. Potpisani dokumenti su imali značajnu ulogu u definisanju smjernica sveukupne reforme sektora šumarstva u Crnoj Gori. Posebno je važna Bečka rezolucija 1 pod nazivom „Jačanje sinergizma trajnog gazdovanja šumama u Evropi kroz međusektorsku saradnju i nacionalne programe o šumama”, koja detaljnije obrađuje koncept Nacionalnog šumarskog programa. Pomenuta rezolucija ističe da „Nacionalni šumarski program predstavlja učesnički, holistički, međusektorski i učestali proces politike planiranja, sprovođenja, praćenja i vrednovanja na nacionalnom i/ili subnacionalnom nivou u cilju napredovanja ka daljem poboljšanju trajnog gazdovanja šumama, kako je to definisano u Helsinškoj rezoluciji H 1, i u cilju doprinosa održivom razvoju”.

Crna Gora je učestvovala i na V ministarskoj konferenciji o zaštiti šuma u Evropi, koja je održana u novembru mjesecu 2007. godine u Varšavi, gdje je potpisala Ministarsku deklaraciju (Varšavska deklaracija) i dvije rezolucije: Varšavsku rezoluciju 1 „Šume, drvo i energija” i Varšavsku rezoluciju 2 „Šume i vode”.

Dokumenti koji su potpisani u Beču i Varšavi imaju veoma značajnu ulogu u definisanju smjernica sveukupne reforme sektora šumarstva u Crnoj Gori koja je u toku.

Kao rezultat nastojanja da se odgovori ovim (ali i brojnim drugim) izazovima, vezanim za pitanja očuvanja životne sredine, Vlada Crne Gore je usvojila Nacionalnu strategiju održivog razvoja u aprilu 2007. godine, koja na temelju Deklaracije o ekološkoj državi iz 1991. bliže definiše ciljeve budućeg razvoja. Nakon toga, u aprilu mjesecu 2008. godine, takođe od strane Vlade, usvojena je Nacionalna šumarska politika upravljanja šumama i šumskim zemljištem.

Nacionalna politika upravljanja šumama i šumskim zemljištima je zapravo samo prvi korak u procesu sprovođenja Nacionalnog šumarskog programa za Crnu Goru, a osnovu za nju stvaraju institucionalna reforma definisana Zakonom o šumama iz 2000. godine, uspješno ostvareni Program sanacije šumarstva i drvoprerade iz 2003. godine i proces restitucije koji je u toku. Na osnovu ovih reformi pokrenuta je priva-

tizacija preduzeća iz oblasti šumarstva i drvoprerade, čime su stvorene pretpostavke za otpočinjanje novog ciklusa investicija, što treba da omogući veću konkurentnost drvnih proizvoda iz Crne Gore na regionalnom i evropskom tržištu.

Institucionalnom reformom stvorena je i Uprava za šume kao javni servis šumarstva koja je u procesu osposobljavanja za ispunjavanje javnog interesa na području šuma i šumarstva.

5. 4. PROBLEMI I OGRANIČENJA (TEHNIČKA, TEHNOLOŠKA, EKONOMSKA, KADROVSKA, EKOLOŠKA)

Sektor šumarstva ima značajan potencijal da obezbijedi pozitivan i sve veći doprinos budućnosti Crne Gore u smislu ruralnog razvoja, turizma i rekreacije i pružanja ekoloških usluga. Neki od osnovnih elemenata budućeg razvoja su već uspostavljeni (usvojena je Nacionalna šumarska politika i pripremljen je novi Zakon o šumama koji je harmonizovan sa EU regulativom), ali pravi izazov neće biti vezan samo za te dokumente već prije svega i za efikasnije korišćenje postojećih resursa i rješavanje organizacionih problema koji su prisutni u sektoru.

Stoga je kao prvo neophodno definisati jasan proces sprovođenja Nacionalnog šumarskog programa u Crnoj Gori, koji treba da obuhvati:

- razvoj nacionalne šumarske politike;
- razvoj zakonodavstva u šumarstvu i lovstvu;
- izradu programa razvoja šumarskog sektora (strategije i budžeta);
- jačanje ekoloških funkcija šuma kroz sprovođenje mjera zaštite šuma, šumsko-uzgojne radove i sprovođenje mjera na očuvanju biološke raznovrsnosti;
- učestalo participatorno praćenje (monitoring) implementacije programa;
- reformu državnih institucija i službi u sektoru šumarstva;
- razvoj trgovine, konkurentnosti i većeg stepena prerade drveta;
- izgradnju kadrovskih kapaciteta na svim nivoima, veći protok informacija, jačanje saradnje;
- podršku u uspostavljanju održivog privatnog sektora u šumarstvu.

Kod definisanja svih ovih prioriteta moraju se imati u vidu i ograničenja jer treba znati da je gazdovanje šumama veoma složen proces a Crna Gora relativno mala zemlja sa još uvijek nerazvijenim kadrovskim potencijalima. Iz tog razloga će biti dosta teško da se razvije visokospecijalizovana i očekivana stručnost u svim relevantnim oblastima šumarstva.

Osim kadrovskih, postojeća ograničenja su: sistemska, tehnološko-tehnička, finansijska...

Kao rezultat navedenih ograničenja u narednom periodu trebalo bi razriješiti najmanje tri osnovne dileme;

1. Da li šume i šumarstvo u Crnoj Gori treba posmatrati samo sa aspekta ostvarenja ekonomskih ciljeva za doprinos razvoju raznih preduzetničkih inicijativa?

2. Treba li pojedina javna ovlašćenja, trenutno dodijeljena Upravi za šume, prenijeti i drugim specijalizovanim institucijama (prvenstveno iz privatnog sektora i time

stimulisati upošljavanje i povećati konkurentnost) kako bi se eliminisali ili značajno smanjili postojeći budžetski izdaci?

3. Ima li mogućnosti da se podijele neke funkcije unutar državnih institucija kako se brojni poslovi ne bi preklapali a Vlada ostvarila racionalizaciju glomazanog administrativnog aparata?

Prilikom razmatranja svih ovih pitanja, kao prvo treba imati na umu da sadašnji status prihoda i rashoda u šumarstvu kod nas nije povoljan sa aspekta održivosti i realno je očekivati da na tom planu treba što prije da dođe do značajnijih promjena. Osnovu za promjene treba da predstavlja novi Zakon o šumama koji treba da uvaži princip da će očekivani doprinos šumarskog sektora iznositi onoliko koliko se ukupnog investiranja u njega može realizovati a ne koliko se od resursa može trenutno iskoristiti. Takođe, prilikom donošenja novog zakona treba imati na umu definisane prioritete kako u Nacionalnoj šumarskoj politici tako i drugim strateškim dokumentima koji su usko vezani za ovaj sektor, a takođe i za postojeću kadrovsku pripremljenost, jer će bez razvijenih institucionalnih kapaciteta, stabilnosti ekonomske situacije i političke volje za reforme, teško biti prevazići brojna ograničenja i nesmetano sprovesti sve planirane aktivnosti.

Što se tiče „dileme” oko osnovanosti prenošenja pojedinih javnih ovlašćenja sa državne administracije na osposobljene privatne kompanije (čime bi se stimulisalo dodatno zapošljavanje, povećala konkurentnost i prevazišle nepotrebne barijere, ali i troškovi), naše mišljenje je da to treba uraditi *što prije* i gdje god je to moguće (a prema našoj procjeni moguće je u najmanje 50% aktivnosti koje sada obavlja Uprava šuma).

Isti je slučaj sa preraspodjelom pojedinih funkcija unutar državnih institucija gdje u ovom trenutku nije jasno određena njihova odgovornost, tako da se nerijetko javljaju suprotstavljeni stavovi po pojedinim pitanjima. Da bi se prevazišla ta ograničenja, neophodno je uraditi referentne funkcionalne sektorske analize, koje će dokazati opravdanost iznesenih hipoteza. Najkarakterističniji slučaj je u oblasti zaštite prirode gdje imamo neiskorišćen značajan kadrovski potencijal, sa jedne strane, kao i nereformisane institucije, sa druge strane.

Uzimajući u obzir specifične okolnosti u Crnoj Gori u bliskoj prošlosti, gdje je šumarstvo krenulo praktično od početka (i pored početnih ohrabrujućih rezultata), ono se i danas još uvijek součava sa složenom situacijom prvenstveno zbog značajnih ekonomskih i socijalnih problema, uticaja politike, još uvijek netržišnom ekonomijom, evidentnim problemima sa kojima se suočavaju preduzeća iz drvne industrije, nepostojanjem kapaciteta za prerađivanje manje vrijedne drvne mase, kao i ostalim opštim problemima sa kojima se susreću gotovo sve zemlje u tranziciji.

Treba napomenuti da se privatizacijom šumarstva i drvoprerađivanja, započetom 2003. godine, ušlo u model integralnog korišćenja resursa šuma (povezana prerađivanja od panja do finalnog proizvoda), što je za krajnji rezultat trebalo da ima privatizovana preduzeća osposobljena za operativno gazdovanje šumama. Početna motivacija novih vlasnika za izdvajanje kapitala u investicije u privatizovanim preduzećima bila je veoma ohrabrujuća, što se mora ocijeniti kao vrlo povoljan i značajan iskorak u razvoju šumarstva u Crnoj Gori. Međutim, značajniji rezultati u sektoru ipak su izostali jer

izrada i realizacija funkcionalne analize sektora šumarstva nije vođena paralelno sa privatizacijom strateškog dijela koji bi podrazumijevao i budući savremeniji koncept organizacije sadašnje Uprave za šume čime bi razrješavao njene glavne probleme kao što su: preraspodjela administrativnih kapaciteta, razumijevanja multifunkcionalnog šumarstva, rješavanje organizacionih pitanja, pitanje upravljanja koncesijama i sl. Takođe treba konstatovati da su rezultati morali biti značajniji, uz uslov da su prihodi od privatizacije (prodaje preduzeća) ostali u šumarstvu kako bi se rješavala postojeća finansijska i kadrovska ograničenja.

U ovom trenutku privatizovana preduzeća – koncesionari, uglavnom su još uvijek nedovoljnog kadrovske (stručnog) kapaciteta a često i finansijskog boniteta tako da je perspektiva jednog broja tih preduzeća neizvjesna, a s tim je neizvjesno i očuvanje profesionalnosti i kvalitet izvođenja radova u šumarstvu, kao osnovnog preduslova za trajno i efikasno operativno gazdovanje šumama.

Što se tiče strateškog dijela organizacije sektora, kao značajan problem i dalje ostaje otvoreno pitanje (iako postojeći zakoni to ne ograničavaju) spremnosti za udruživanje administrativnih funkcija sa određenim komercijalnim funkcijama u okviru Uprave za šume, pa je realno očekivati i dalje uticaje nepovoljnih ekonomskih, socijalnih i političkih (na državnom i lokalnom nivou) uslova i interesa, što će bar u nekoliko narednih godina, dok traje ekonomska kriza, otežavati poslovanje preduzeća na tržišnim principima.

Poslije uspostavljanja tržišnih odnosa i prolaska krize, očekuje se bitno poboljšanje ekonomskog stanja šumarstva u Crnoj Gori, koje je i pored brojnih navedenih nedostataka u velikoj prednosti u pogledu privatizacije u odnosu na region i na dobrom je putu da relativno brzo sprovede reforme potrebne za njegovu tranziciju ka tržišnoj ekonomiji.

5. 5. ŠUME I ŽIVOTNA SREDINA

U svijetlu savremene globalizacije, ubrzanog ekonomskog razvoja, razvoja liberalne ekonomije, povećane urbanizacije, evidentnih klimatskih promjena, značajno se mijenja i uloga šumarstva kao privredne djelatnosti i šuma kao obnovljivog resursa, koje se danas sve više posmatraju kao kompleksan ekosistem i zajedničko dobro koje daje značajan doprinos očuvanju planete Zemlje i kvalitetu života na njoj. Na nivou EU usvojen je Akcioni plan za šumarstvo (2007–2011), koji pokušava pronaći odgovore na te složene izazove i on ima definisana četiri glavna cilja i to:

1. poboljšanje dugoročne konkurentnosti sektora šumarstva;
2. zaštitu životne sredine;
3. doprinos kvalitetu života u ruralnim područjima;
4. podsticaj koordinacije i komunikacije na ovim pitanjima.

Nadalje, Akcioni plan za šumarstvo definiše okvir za ostvarenje ovih ciljeva kroz identifikovanih osamnaest ključnih aktivnosti, koje bi trebalo da budu sprovedene na nivou EU i država članica. Većina tih aktivnosti su prilično generano postavljene (npr. „ispitati učinke globalizacije na ... konkurentnost EU šumarstva” ili „povećati zaštitu šuma od EU”) ili preformulisati politike koja je već definisana negdje drugo

(„podsticati korišćenje biomase za proizvodnju energije,...“), što će zahtijevati potrebu za integrisanjem ciljeva u sektorske politike kao što su: životna sredina, poljoprivreda, ruralni razvoj, vodoprivreda, turizam, saobraćaj itd. Crna Gora u tom kontekstu ima veoma dobru osnovu u Nacionalnoj strategiji održivog razvoja i Nacionalnoj šumarskoj politici koja u svojim 35 izjava na najbolji način afirmiše sve inicijative date na globalnom nivou.

Gledano sa našeg stanovišta, možemo reći da će šumarstvo u nastupajućem periodu imati veoma značajnu ulogu, prevashodno zbog toga što su šume jedan od najznačajnijih prirodnih ekosistema i obuhvataju značajnu teritorije države, a njegovi potencijali nijesu iskorišćeni.

Sa aspekta prirodnih uslova i racionalnosti gazdovanja, treba istaći da su naše šume teritorijalno podijeljene na dva područja, i to: južno područje, koje čine šume na Primorju i kršu i sjeverno područje koje čine šume u sjevernoj i centralnoj regiji. Šumovitost krša iznosi 47% i može se reći da je zadovoljavajuća, ali je struktura šuma po uzgojnom obliku nepovoljna, tako da izdanačke šume, šikare, šibljac i makije čine 73,2% šuma po površini. Prosječna drvena zapremina tih šuma iznosi 63 m³/ha, a zapreminski prirast je veoma nizak i iznosi svega 1,3 m³/ha. Šume južnog područja u ukupnom šumskom fondu učestvuju sa 50% po površini i 27% po zapremini. Od ukupne površine šuma južnog područja na privatne šume otpada 64%. Posljednjih decenija zabilježen je značajan napredak u razvoju ovih šuma prvenstveno zbog migracije seockog stanovništva u gradove. Progresivna sukcesija vegetacije je jasno uočljiva i odvija se prirodnim putem.

Sjeverno područje u reljefnom pogledu sastoji se od regije visokih planina i površi i regije sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore. U ovom području uglavnom dominiraju bukove šume. Sjeverni i sjeveroistočni dio područja pokrivaju četinarske šume. Ovo su ujedno najkvalitetniji i najproduktivniji šumski ekosistemi kod nas. Šumovitost sjevernog šumskog područja iznosi 41%. Struktura šuma prema uzgojnom obliku znatno je povoljnija od južnog područja. Visoke šume u ovom području učestvuju sa 64,6%. Prosječna drvena zapremina iznosi 170 m³/ha, a godišnji zapreminski prirast 3,5 m³/ha. U ukupnom bilansu, šumski kompleksi ovog područja učestvuju sa 50% po površini i 73% po zapremini. Od ukupne površine šuma u ovom području u privatnom vlasništvu nalazi se 16% šuma. Sječivi etat na godišnjem nivou za čitavu teritoriju države kreće se oko 50%, što je povoljno sa stanovišta održivosti korišćenja tog resursa.

Na osnovu FAO *Procjene šumskih resursa 2005 (Global Forest Resources Assessment 2005)*, može se vidjeti da je 74% svih evropskih šuma narušeno kao rezultat negativnog uticaja čovjeka. Ostali bitni uzroci propadanja šuma su: zagađenje vazduha, olujni vjetrovi (npr. samo u 1999. godini olujni vjetar „Lotar“ u Evropi uništio je stotine miliona kubika drvene mase), šumski požari, biljne bolesti i štetočine. Procjena je da se godišnje samo od šumskih požara (prosječno svake godine u Evropi se javi oko 40.000 požara) uništi gotovo 500.000 ha šuma, što je gotovo ravno površini sadašnjih šuma u Crnoj Gori.

Kod nas su požarima bile obuhvaćene značajne površine pod šumama, čime su prouzrokovane značajne štete, kako ekološke tako i ekonomske. U cilju saniranja pro-

uzrokovanih šteta, kao i potrebe revitalizacije oštećenih šuma i šumskih zemljišta, neophodno je izvršiti odgovarajuće uzgojno-meliorativne radove.

Tabela 5. 6. Pregled šumskih požara u državnim šumama u Crnoj Gori za period 1993–2010.

PODRUČNA JEDINICA	Broj požara	Opožarena površina	OD TOGA								
			Opožarena drvena zapremina			POTPUNO UNIŠTENO			MOŽE SE KORISTITI		
			ha	Cetinara	Lišćara m ³	SVEGA	Cetinara	Lišćara m ³	SVEGA	Cetinara	Lišćara m ³
PLJEVLJA	213	1905,88	327,30	380	17732,26	31526,00	76,00	35438,43	250,84	304,00	13813,30
ROŽAJE	78	266,77	4070,00	10,00	12080,60	60,00		1426,60	4130,00	10,00	10774,00
BERANE	48	498,19	52,15	900	39179,45	800		31093,08	3425,00	900,00	7166,37
PLAV	69	257,05	10716,00	60,00	15124,96	1792,00	10,00	3063,62	8928,00	10,00	12025,34
B.POLJE	82	955,82	445,00	400,00	12207,40	24,00		5585,78	421,00	400,00	6651,62
ŽABLJAK	30	142,12	5616,00		6171,62			154,06	5616,00		6017,56
KOLAŠIN	37	211,22			2811,05			1060,51			1750,34
ANDRIJEV.	26	257,58	90,00		3047,25			513,91	90,00		2493,34
PLUŽINE	38	867,94		326,00	7604,97			4733,97		326,00	2871,00
ŠAVNIK	24	203,62	200,00	100,00	302,43				200,00	100,00	302,43
DANILOV	56	3570,00	9263,00		47691,55	10145,00		22917,16	2500,00		28156,39
PODGOR.	102	1583,70	210,00	800,00	7453,00	5,00	280,00	1485,00	205,00	520,00	5842,00
NTKIŠIĆ	82	1572,70	30000,00	3000,00	96315,50	800,00	1712,00	22038,35	22000,00	1288,00	74217,24
MOJKOVAC	62	1119,90	16611,50	17467,00	39528,56	1787,50	1715,00	5199,25	84,75	15727,00	31679,31
KOTOR	69	1880,50	3930,00	5835,00	33150,00	1230,00	1220,00	6460,00	2700,00	4615,00	26750,00
ukupno	1016	15.293,00	81530,95	29278,00	340.400,60	55369,50	5013,00	141.169,72	50550,59	24200,00	230510,24

Brojne negativne posljedice izazvane od šumskih požara u našim šumama ogledale su se u izraženim degradacionim procesima koji su usloveli:

- gubitak drvene mase, prirasta i prinosa;
- oštećenja i slabljenje vitalnosti stabala, odnosno sastojina na negativne uticaje abiotičke i biotičke prirode;
- uništenje podmlatka i veoma loše obnavljanje glavnih vrsta drveća;
- narušavanje stanišnih uslova;
- zakorovljavanje zemljišta i izmjena vrsta drveća i dr.

Sanacija opožarenih površina predstavlja jedan od najkompleksnijih poslova u oblasti šumarstva jer treba imati u vidu da ovakve aktivnosti nijesu i ne mogu biti planirane u startu, pa se stoga u praksi javljaju značajni organizacioni i planski problemi. Ipak, najznačajniji su problemi na samom terenu zbog izmijenjenih uslova staništa, narušene prirodne ravnoteže, devastiranog zemljišta, uništenja mikroorganizama u ovom prostoru i sl. Nakon toga, kao prateća pojava, po pravilu dolazi ulančavanje problema i pojava bolesti i štetočina koje prijete opstanku preostalog dijela šume, koje u isto vrijeme značajno utiču i na mogućnost osnivanja novih šuma na ovim površinama. U ovakvim uslovima posebnu pažnju treba usmjeriti u pravcu pripremnih radova za pošumljavanje, izbora same tehnike pošumljavanje i, na kraju, možda i najbitnije, pravilnom izboru vrste ili u nekim slučajevima niže sistematske jedinice od vrste, odnosno porijekla sjemena i sadnog materijala (podvrste, provenijencije i sl.). Treba istaći da se svim ovim pitanjima u prošlosti nije poklanjala potrebna pažnja tako da je to u krajnjem ishodištu imalo povećan obim sušenja šuma⁵. Iz navedenih ra-

⁵ U 2009. godini na ime „sanitara” u državnim šumama je doznačeno cca 50.000 m³.

zloga, a u dijelu rješavanja problema nesaniranih požarišta, potrebno je ukazati na nekoliko aspekata gazdovanja koje bi obavezno trebalo sprovesti u narednom periodu:

- a) prostorno uređenje površina zahvaćenih požarom i degradacionim procesima;
- b) definisati ciljeve gazdovanja;
- c) uzgojno-meliorativni zahvati (vrste, načini, vremenska i prostorna dinamika radova);
- d) uspostaviti preventivne mjere zaštite šuma.

Koliki će uspjeh u realizaciji svih ovih aktivnosti biti, podjednako zavisi od kvaliteta i brzine uklanjanja preostale opožarene dubeće drvene mase, pripreme zemljišta za sjetvu ili sadnju sadnica, kvaliteta u radu prilikom sadnje sadnica, kao i mjera koje su neophodne i koje se moraju sprovesti poslije sadnje sadnica i naročito intervencija na podsticanju mjera prirodne obnove. Ako izostane bilo koja od navedenih pojedinačnih mjera, dovodi se u pitanje opravdanost svih aktivnosti usmjerenih u pravcu krajnjeg cilja. Ako se uzme u obzir da se u sanaciji ovih površina već kasni, da su iste značajno zakorovljene, da je po gotovo čitavoj površini rasuta granjevina i na to dodaje činjenica da je površinski sloj humusa izgorio, erodirao, jednom riječju značajno degradirao, može se s pravom izvesti zaključak o težini i složenosti planiranih aktivnosti na čitavom ovom području. Stoga se nameće zaključak da je potrebno maksimalno oprezno i odgovorno prići svakoj pojedinačnoj aktivnosti, obezbijediti značajna finansijska sredstva i na kraju sve aktivnosti bazirati na manjoj površini, poštujući prioritete, insistirajući pri tom na kvalitetu izvedenih radova. Uzimajući stanje na ovim površinama kao zabrinjavajuće, bilo bi dobro da se u budućem planiranju raspodjele sredstava po pojedinim programima ovim aktivnostima da najveći prioritet.

Imajući u vidu iznijete globalne izazove koji prijete očuvanju šuma, pri budućem planiranju na korišćenju šuma, značajna pažnja se mora poklanjati očuvanju biodiverziteta (preko 3% šuma Evrope je zaštićeno po tom osnovu). Gazdinski ciljevi u pojedinim državama definisani su metodima tzv. estetskog obnavljanja (1,7% teritorije Evrope nalazi se pod zaštitom u cilju zaštite pejzaža i specifičnih elemenata prirode, uključujući biotope), kao i povećanju površina šuma koje imaju zaštitni karakter. Sama površina zaštitnih šuma u posljednjih 5 godina uvećala se za 2 miliona ha i sada u Evropi ona dostiže površinu zemljišta od 5%. Za područje zemalja potpisnica Ministarskih konferencija o zaštiti evropskih šuma (izuzimajući Rusku federaciju), to je ekvivalentno površini kontinenta od 8 do 10%, što je veoma značajno. Posebnu pažnju u Akcionom planu za šumarstvo (2007–2011), EU poklanja i odnosu prema šumskom reproduktivnom materijalu (ovaj zakon Skupština Crne Gore je usvojila 2006. godine). Istraživanja su pokazala da upotreba visokokvalitetnog sadnog materijala daje značajan doprinos po pitanjima stabilnosti staništa, povećanja otpornosti šuma, adaptacije, produktivnosti i diverziteta šuma.

Zbog uvođenja nove metodologije planiranja i prilagođavanja novim potrebama u šumarstvu, u periodu koji je pred nama, značajna pažnja će se posvetiti brojnim funkcijama šuma, a posebno: vodozaštitnoj (koja sada obuhvata 10% teritorije), sanitarno-higijenskoj, zdravstvenoj i drugim višenamjenskim funkcijama (koje sada obuhvataju 11% teritorije), što čini više od 1/5 svih šuma Evrope. Realizacijom projekta uspostavljanja Emerald područja, koja su prethodnica *Naturi 2000*, Crna Gora

će se sa 25,8% zaštićene teritorije svrstati u red zemalja koja imaju najveću površinu pod zaštitom na evropskom kontinentu, što je veoma značajno sa stanovišta odnosa prema očuvanju prirode. Imajući u vidu da se radi o značajnoj teritoriji države, logičnim se nameće suštinsko pitanje koje je vezano za kvalitet odnosno održivost upravljanja tim prostorima.

Na listi zaštićenih područja IUCN-a (*International Union for Conservation of Nature*) naši nacionalni parkovi pripadaju II kategoriji upravljanja. Osim toga, oni su članovi Europark Federacije (*Europarc Federation*), najvećeg udruženja nacionalnih i prirodnih parkova iz 36 zemalja evropskog kontinenta. Uzimajući u obzir da su neki od njih, kao što je NP „Durmitor”, ustanovljeni i priznati na međunarodnom i svjetskom nivou (uključen u Rezervat biosfere i biser svjetske baštine) i da su Ujedinjene nacije uvrstile taj park na spisak zaštićenih područja, važno je da upravljanje parkom, ciljevi i svrhe, kao i unutrašnje zoniranje prate međunarodne standarde i kriterijume za upravljanje zaštićenim područjima. Pored toga, režimi vezani za djelatnosti šumarstva i lova unutar zone posebne zaštite trebalo bi da budu prilagođeni u smislu da se priroda sama stara o sebi, što znači da nema aktivnosti koje bi uticale na prirodne procese, čak ni sanitarna sječa stabala i sanitarni lov. Sa tog stanovišta sigurno je da će pitanja upravljanja ovim zaštićenim objektima prirode predstavljati pravi izazov kako za samu upravu nacionalnih parkova i lokalno stanovništvo koje je vezano za te prostore tako i za društvo u cjelini. Jer, sa jedne strane kao afirmativno treba posmatrati deklarativno opredjeljenje i privrženost zaštiti prirodnih dobara, ali je sasvim drugo pitanje suočiti se sa pravim izazovima u upravljanju sa takvim područjima gdje treba ispoštovati sve opšteprihvaćene kriterijume i standarde. Sigurno je da će najveći izazov biti kako prevazići značajna ograničenja sa kojima će se suočavati privatni vlasnici posjeda u okviru zaštićenih prostora, prvenstveno u dijelu raspolaganja sa nepokretnostima ili ograničenja za bavljenje nekim tradicionalnim zanimanjima kao što su šumarstvo, lov, ribolov i sl., a koji su u funkciji ruralnog razvoja. Ovo posebno potenciramo zbog problema sa kojima se danas suočavaju institucije koje upravljaju zaštićenim područjima, ali i zbog činjenice da će navedeni, ali i drugi problemi, i dalje ostati prisutni u manjem ili većem obimu. Analizom smjernica iz Programa zaštite i razvoja NP „Durmitor”, koje su poređene sa smjernicama IUCN-a, može se konstatovati da zaštićene zone u kojima gazdovanje šumama nije dozvoljeno treba da obuhvate 75% ukupne teritorije ovog nacionalnog parka (slična je situacija i sa drugim parkovima u kojima su šume dominantan ekosistem), što je veoma značajno sa aspekta restriktivnosti upravljanja prostorom. Treba napomenuti da su sva pitanja upravljanja zaštićenim prostorima jasno definisana kroz „Vodič za kategorije upravljanja zaštitnim prirodnim područjima i tumačenje i primjenu istih u Evropi” /*Guidelines for Protected Area management Categories, Interpretation and Application of the Protected Area Management Categories in Europe IUCN, 2000*/.

Drugo suštinsko pitanje vezano je za razumijevanje načina korišćenja šuma u ostalim zaštićenim kategorijama. U skladu sa IUCN klasifikacijom, u IV, V i VI upravljačkoj kategoriji dozvoljeno je korišćenje šuma na principu trajnosti, zaštite biološke raznovrsnosti i uz uvažavanje principa prirodi bliskog načina gazdovanja.

Ako se zaštićenim šumama želi gazdovati u trajnom smislu, ljudske aktivnosti ne bi trebalo da imaju bilo kakvog uticaja na ekološki integritet šume. Imajući u vidu da se funkcionisanje šumskog ekosistema ogleda kroz njegovu biomasu, njegov biodiverzitet i kroz prisustvo ili odsustvo stresnih faktora, tamo gdje se planiraju sječe, mora se intenzitet sječe limitirati na nivo koji ni u jednom trenutku neće dovesti u pitanje održavanje početne zalihe, a cjelokupna struktura i biološka raznovrsnost ekosistema u potpunosti sačuvati.

Imajući u vidu trenutno stanje zaštite prostora u ovim objektima prirode kao i stanje kvaliteta upravljanja njima i konflikte sa kojima se oni danas suočavaju kod nas, jasno je da će biti neophodno da se sistemski, organizaciono, kadrovski i finansijski prilagode savremenim zahtjevima i potrebama. Ovo posebno ističemo iz razloga što je 60.000 domaćinstava u Crnoj Gori vezano za selo i prostore koji su obrasli šumama, dok se broj sakupljača gljiva i ljekobilja procjenjuje na 30.000 osoba, što je veoma značajno sa aspekta ruralnog razvoja.

5. 5. 1. ŠUME I UBLAŽAVANJE KLIMATSKIH PROMJENA

Šume kao prirodni resurs, pored proizvodnih funkcija (drвета, ljekobilja, jestivog i aromatičnog bilja, šumskog voća, gljiva i dr.), imaju i sociološke, duhovne, naučne, edukativne, rekreativne i estetske vrijednosti. Najveće koristi od šuma su indirektnе, koje su rezultat ekoloških funkcija: utiču na globalno kruženje ugljenika u prirodi, ublažavaju ekstremne klimatske promjene i utiču na mikroklimu, štite vodotoke i njihov živi svijet, štite zemljište od spiranja i erozije, utočište su mnogih životinjskih vrsta, održavaju biodiverzitet, rezervoar su mnogobrojnih genetskih informacija, itd.

Šume Crne Gore predstavljaju značajan ekološki potencijal. One dobijaju sve veći značaj kao sredstvo za vezivanje ugljenika (C), te će budući sistemi gazdovanja šumama biti ocjenjivani i sa stanovišta njihove efektivnosti u ispunjenju ove funkcije, što će imati za posledicu koncipiranja tzv. *pro-C* uzgoja šuma (za vezivanje ugljenika iz atmosfere). Usvajanje ovakve dugoročne politike predstavljaće dodatnu korist i za ostale strateške ciljeve zaštite životne sredine, kao što su zaštita bioloških, vodnih i zemljišnih resursa.

Povećanom sječom evropskih šuma tokom 80-ih godina prošlog vijeka, objašnjava se $\frac{1}{4}$ ukupnih antropogenih emisija ugljenika. Šume predstavljaju najznačajniji tip vegetacije u pogledu neto izvora, vezivanja i retencije ugljenika na zemljišnom prostoru. Šumski ekosistemi zajedno sa zemljištem imaju veliki kapacitet kako da akumuliraju tako i da oslobađaju ugljenik. Količina ugljenika koja se zadrži u šumskim ekosistemima uslovljena je brojnim faktorima, među kojima su najvažniji oni koji utiču na prirast biomase. Ove promjene, ili generalno stanje šuma, predstavljaju rezultat različitih faktora (promjene površina pod šumom, komercijalnih sječa, šumskih požara, vremenskih ekstrema, aerozagađenja, gradacije insekata, patogenih gljiva, promjena uslova zemljišta, erozije zemljišta I, generalno, načina korišćenja zemljišnog prostora). Upravljanje šumama neophodno je razmatrati i u funkciji redukcije emisija i vezivanja ugljenika, pri čemu konzervacija ugljenika akumuliranog u postojećim šumama predstavlja izuzetan potencijal u sistemu gazdovanja.

Imajući u vidu činjenicu da je Crna Gora ratifikovala Kjoto protokol u 2006. godini, tako se i formalno opredijelila da će slijediti smjernice na smanjenju zagađenja vazduha. Ovo je prvi korak kojim se stvaraju mogućnosti za korišćenje karbon kredita i to prije svega za projekte kao što su:

- prelazak na alternativne energente (obnovljivi izvori umjesto fosilnih goriva);
- unapređenje energetske efikasnosti korišćenjem biomase;
- povećanje vezivanja ugljenika u šumama.

U tom kontekstu kao veoma interesantan nameće se projekat korišćenja biomase a koji posebno dobija na značaju od usvajanja Varšavske rezolucije br. 1 „Šume, drvo i energija”, koju je Crna Gora potpisala na Petoj ministarskoj konferenciji o zaštiti šuma u Evropi.

Količine drvnog otpada sa kojima se može računati za nevedeni projekat, pod pretpostavkom da se plan sječe realizuje u ukupnom iznosu koji je ugovoren sa koncesionarima za državne šume, kao i u privatnim šumama, predstavljen je u sljedećoj tabeli.

Tabela 5. 7. Raspoložive količine drvnog otpada

	Planirana bruto zapremina za sječu u m ³			Planirani procenat otpada (%)			Tehnički dostupni drveni otpad za proizvodnju energije m ³ **		
	Četinari	Lišćari	Ukupno	Četinari (20%)	Lišćari (19%)	Ukupno	Četinari	Lišćari	Ukupno
Državne šume	294,828	247,377	542,205	58,966	47,002	105,968	29,483	23,501	52,984
Privatne šume	79,808	95,555	175,363	15,962	18,155	34,117	7,981	9,077	17,058
Ukupno	374,636	342,932	717,568	74,928	65,157	140,085	37,464	32,578	70,042

** Izračunato na osnovu ½ planirane količine otpada.

Kao što se vidi iz tabelarnog prikaza, radi se o značajnoj količini koja bi trebalo da se koristi kao energent za grijanje kako javnih ustanova tako i domaćinstava u Crnoj Gori.

Tabela 5. 8. Energetska vrijednost koja se od biomase može dobiti

	Tehnički dostupni drveni otpad za proizvodnju energije m ³ **		Količina sječe koja se može proizvesti na osnovu tehnički dostupnog drvnog otpada (u m ³)		Energetska gustina sječe u kWh po m ³ (vlažnost = 40%)		Količina energije koja se zasniva na mogućoj količini sječe u MWh		
	Četinari	Lišćari	Četinari (20%)	Lišćari (19%)	Četinari	Lišćari	Četinari	Lišćari	Ukupno
Državne šume	29,483	23,501	73,707	58,753	754	1,046	55,575	61,456	117,031
Privatne šume	7,981	9,077	19,953	22,692			15,045	23,736	38,781
Ukupno	37,464	32,578	93,660	81,445			70,620	85,192	155,812

Osim ovih količina, za korišćenje ovog energenta može se računati i otpad iz primarne i finalne prerade drveta. Za potrebe ovog rada uzeti su podaci iz proizvodnje drvne industrije iz 2008. godine (na osnovu raspoloživih količina koje su prerađene).

Izračunato na osnovu prerade 90.000 m³ rezane građe.

Tabela 5. 9. Količine drvnog otpada iz primarne i finalne prerade drveta

Realizovana proizvodnja industrijskog i tehničkog drveta u m ³		Struktura i količina drvnog otpada u primarnoj drvoprerađi za realizovanu zaporemnu preradu industrijskog i tehničkog drveta u m ³				Količina energije zasnovana na dostupnoj količini drvnog otpada iz primarne drvoprerade u MWh	Količina energije iz finalne drvoprerade u MWh *	Ukupna količina energije u MWh
Četinari	Liščari	Četinari		Liščari				
		krupni otpad u m ³	Sitni otpad u m ³	Krupni otpad u m ³	Sitni otpad u m ³			
274,993	53,864	60,498	35,379	14,005	10,234	236,902	193,969	430,871

Izvor: Sječe u 2008, Monstat, Uprava za šume

Energetska gustina drvnih otpadaka u kWh po m³ (vlažnost =40%): 1 m³, čvrsto drvo četinara =1,829 kWh, ne-četinara =2,539 kWh.

Osim pomenutih količina može se računati i na biomasu koja se dobija u vinogradarstvu koju predstavljamo u sljedećoj tabeli.

Tabela 5. 10. Količine i energetska vrijednost drvnog otpada iz vinogradarstva u 2008.

Vlasništvo	Površina (ha)	Broj loza	Količina za potkresivanje Količina zasada grožđa (prosječno) (kg)	Ukupno (tone)	Energetska gustina kWh po toni (vlažnost =25%)	Ukupno (MWh)
Državne plantaže	2,310	9,914,298	1.75	17,350	3,000	52,050
Privatne plantaže	3,000	9,252,013		16,191		48,573
Ukupno	5,310	18,166,311		33,541		100,623

Izvor: Statistički godišnjak 2009, Monstat; Plantaže 13. jul d. o. o. Podgorica

Kao što se može vidjeti, realizacija projekta Biomasa imala bi značajne efekte kako za šumarstvo tako i za nacionalnu ekonomiju. Stimulisanjem domaćeg tržišta ovim drvnim energentima dugoročno bi se riješio problem gazdovanja šumama na čitavoj teritoriji Crne Gore; otvorile bi se nove mogućnosti za zapošljavanje u ruralnim oblastima; povećala bi se sigurnost snabdijevanja energentima, uz smanjenje troškova i zavisnosti od uvoza energenata; doprinijelo bi se rješavanju problema klimatskih promjena i stvorile bi se mogućnosti za dobijanje karbon kredita.

Kada saopštavamo navedene argumente, prije svega imamo u vidu zaključke Svjetskog samita o klimatskim promjenama u Kopenhagenu i odluke da se pored početnih 3,5 milijardi dolara u narednih pet godina uloži još 25 milijardi dolara u zemlje

u razvoju za potrebe unapređenja resursa šuma i projekte koji su ciljno usmjereni na redukciju ugljenika. Treba imati u vidu i činjenicu da globalna trgovina drvnom biomasom značajno raste (u 2007. godini iznosila je 11 miliona tona, što je dvostuko više u odnosu na 5,6 miliona tona u 2003. godini – Wood Resources International 2007) i sigurno je da će se u bliskoj budućnosti formirati značajno tržište.

Crna Gora ne bi smjela oklijevati sa državnim promocijom ovog projekta. Uz jasno definisanje nacionalnih ciljeva i rokova za njihovo sprovođenje, utvrđivanje obima potrebnih sredstava, njihovih izvora, nosioca poslova i drugih elemenata, mogu se veoma brzo postići značajni efekti, kako u smislu ekonomske koristi tako i doprinosa zaštiti životne sredine. Takođe, na samom početku neophodno je uspostaviti međusektorsku koordinaciju (šumarstvo, energetika, ruralni razvoj, ekonomija, zaštita životne sredine), što će omogućiti da se na kvalitetan način započne sa aktivnostima koje treba da se realizuju uz partnerstvo javnog i privatnog sektora i učešće međunarodnih donatora.

5. 5. 2. NEDRVNI ŠUMSKI PROIZVODI

Nacionalna šumarska politika Crne Gore prepoznaje značaj nedravnih šumskih proizvoda. Ipak, mora se konstatovati da su ti resursi nedovoljno iskorišćeni jer se i dalje prepoznaju kao značajan izvor prihoda za ruralno stanovništvo i nacionalnu ekonomiju, posebno u sjevernom regionu države. Naše mišljenje je da ove proizvode treba promovisati u cilju održivog korišćenja njihovih potencijala. Na osnovu nekih studija⁶, broj sakupljača gljiva i ljekobilja procjenjuje se na 30.000 osoba, što je, mora se konstatovati, prilično značajno za populaciju sa niskim prihodima u ruralnim oblastima gdje je nivo privrednih aktivnosti na niskom nivou ili uopšte nije razvijen. U tim prostorima prihodi od nedravnih šumskih proizvoda predstavljaju dodatnu vrijednost prihoda koji se ostvaruju od poljoprivrednih aktivnosti.

Generalno gledano, sektor prerade nedravnih šumskih proizvoda u Crnoj Gori u ovom trenutku nije razvijen. Većina nedravnih šumskih proizvoda se izvozi kao sirovina, koja je prošla samo osnovnu preradu i dalje se prerađuje u susjednoj Srbiji, BiH ili u zemlji krajnjeg tržišta (npr., pečurke u Italiji). Oprema koju koriste preduzeća je uglavnom zastarjela. Ulaganja u novu opremu su rijetka i nedovoljna. Danas u Crnoj Gori postoji 27 (identifikovanih) kompanija za preradu nedravnih šumskih proizvoda.

Tržište Crne Gore za nedrvne šumske proizvode ukazuje na značajan potencijal za valorizaciju proizvoda u sektoru turizma. Naime, sve veći broj hotela i restorana promovise tradicionalni način života i „nacionalnu kuhinju”, posebno na sjeveru države, što je veoma značajno. Međutim, iako postoji još uvijek veoma veliki potencijal, trenutno se ovi programi realizuju samo sa ograničenim brojem aktivnosti. Tržišta izvoza nedravnih šumskih proizvoda iz Crne Gore nalaze se u susjednim zemljama bivše Jugoslavije (uglavnom Srbija) i Zapadne Evrope (posebno Italija, Francuska i Njemačka). Postojeća godišnja vrijednost izvoza nedravnih šumskih proizvo-

⁶ Institut za strateške studije i projekcije (finalni izvještaj), „Istraživanje o nedravnim šumskim proizvodima u Crnoj Gori”, Podgorica 2009.

Tabela 5. 11. Procesi proizvodnje nedrvnih proizvoda

Procesi proizvodnje NDŠP			
Proizvodni proces	<i>Ljekovito i aromatično bilje</i> (LjAB-a)	Šumsko voće	Pečurke
Godišnje Doba	Proljeće do kasne jeseni	Ljeto do kasne jeseni (dijelom zima)	Proljeće i jesen
Vrste	Lista MPŠiV sa 115 komercijalnih vsta LjAB-a; najznačajnije vrste za izvoz su: kleka, pelin, nana, kamilica i crni sljez.	Borovnica, kupina, malina šumske jagode, šipurak, i dr.	Najznačajnije za izvoz: <i>Boletus edulis</i> ; <i>Cantharelus cibarius</i> ; <i>Morchella conica</i> ; <i>Lactarius deliciosus</i> ; <i>Agaricus campester</i> ; <i>Lycoperdon perlatum</i> ; <i>Agaricus campestris</i> <i>Macrolepiota procera</i> ...
Oprema	Nema napredne tehničke opreme, koja se koristi u sakupljanju. Transport.	Za sakupljanje se ne koristi napredna tehnička oprema. Transport.	Za sakupljanje se ne koristi napredna tehnička oprema. Transport.
Tehnike	Mehaničko sakupljanje. Kultivacija se smatra izvodljivom opcijom za budućnost.	Mehaničko sakupljanje. Otpočeo je uzgoj malina.	Mehaničko sakupljanje. Postoje mali pogoni za uzgajanje pečurki.
Dodatna vrijednost /prodajna cijena	Radna snaga, sušenje i jednostavno pakovanje / € 8.60 po kg.	Radna snaga (zamrzavanje) i jednostavno pakovanje / € 5–6 po kg.	Radna snaga (usitnjavanje/sušenje), (zamrzavanje) i jednostavno pakovanje / € 3.90 po kg.

* Ljekovito i aromatično bilje (LJAB)

da je cca 3 miliona €. Finalizacijom raspoloživih proizvoda i njihovom valorizacijom kroz razne vidove usluga (turizam, ugostiteljstvo, farmacija i sl.), prihodi bi se mogli uvećati do pet puta. To je velika razvojna šansa ne samo sektora šumarstva već i ruralnog područja Crne Gore!

Dakle, evidentno je da Crna Gora ima značajno bogatstvo u ovom resursu (koje nije ni izbliza valorizovano na adekvatan način) i da se, shodno tome, može dati doprinos ekonomskom razvoju Crne Gore. Sektor nedrvnih proizvoda ima velike šanse za razvoj i pomoću njega se može razvijati crnogorski brend za različite nedrvne proizvode. Smatramo da ukoliko bi se stvorile pretpostavke za finalizaciju nedrvnih proizvoda (gljive, etarska ulja, čajevi, šumsko voće, sokovi, džemovi i sl.), a za šta nijesu potrebne značajnije investicije (jer se radi o najprostijim radnjama kao što su branje, sušenje i pakovanje), gotovo kompletna prerada bi se mogla raditi na modernim mašinama koje bi značajno pojeftinjavale uloženi rad a povećavale cijenu gotovog proizvoda.

Bilo bi više nego poželjno da se što prije kroz institucionalne mehanizme obezbijedi pravni okvir koji bi trebalo da bude osnov za razvoj ovog sektora a sve u cilju da se takvi prerađivački pogoni i preduzetničke ideje podrže iz državnog Investiciono-razvojnog fonda koji je nedavno formiran.

5. 6. ŠUMARSTVO I ODRŽIVI RAZVOJ

Prema raspoloživim podacima, šume i šumska zemljišta u Evropi obuhvataju površinu od oko 1 milijardu hektara (od čega je najviše rasprostranjeno na teritoriji Ruske Federacije). Na jednog stanovnika Evrope otpada 1,26 ha šume, a 60% šuma EU je privatno vlasništvo, što logično dovodi u neraskidivu vezu ljude i selo i očigledno je da će ruralni razvoj u savremenim okolnostima razvoja šumarstva zauzimati sve veći značaj. Na to ukazuju i ostvareni pozitivni efekti nastali kao rezultat brojnih podsticajnih mjera za razvoj obešumljenih površina. Samo za posljednjih 15 godina evropske šume su se uvećale za 13 miliona hektara, što je ekvivalentno teritoriji Crne Gore. Iako je vlasnička struktura unutar evropskih država različita (npr. u Grčkoj i Irskoj država je vlasnik 2/3 šuma, dok u Belgiji, Francuskoj, Njemačkoj, Italiji, Luksemburgu i Španiji lokalne uprave igraju veoma važnu ulogu u upravljanju a u nordijskim zemljama dominantni su privatni vlasnici), prihodi od višenamjenskog korišćenja šuma uvećavaju se geometrijskom progresijom. Ruralna područja pokrivaju 80% teritorije Evropske unije (EU) i u njima živi oko 25% njenog stanovništva (kod nas 60.000 domaćinstava vezano je za selo), što se nikako ne smije ignorisati. Poljoprivreda i šumarstvo su osnovni korisnici tog zemljišta i imaju ključnu ulogu u upravljanju prirodnim resursima u ruralnim područjima.

Šumarstvo i industrije bazirane na njemu sada u Evropi zapošljavaju 3,4 miliona ljudi sa godišnjom dostignutom vrijednošću proizvodnje 356 milijardi € (izvor: CO-PA-COGECA). Važnost šuma sa stanovišta ekonomskog i socijalnog aspekta u ruralnim područjima je vrlo teško procijeniti, ali se smatra da je ona danas generalno potcijenjena. Takođe treba istaći da su pojedine zemlje, zbog postizanja što boljih efekata u gazdovanju, državne šume ustupile privatnim komercijalnim kompanijama, npr. kao što je Irska to učinila dajući privatnoj kompaniji *Coillte* na upravljanje 445.000 hektara šuma (7% teritorije te države) koja zapošljava 1100 ljudi i u svoj sistem uključuje brojne ruralne populacije, prvenstveno u proizvodnji sadnog materijala (godišnja produkcija oko 50 miliona sadnica), pri tome omogućavajući im značajne ekonomske dobiti od ovih aktivnosti. Gazdovanje šumama odvija se sa jasno definisanim vlasničkim pravima i sa dugom istorijom zakona i odredaba na nacionalnom i regionalnom nivou, zasnovanim na dugoročnom planiranju.

Kod nas se sektor šumarstva suočava sa novim izazovima koji su usmjereni prema osnovnom cilju: Kako unaprijediti praksu upravljanja šumama kroz unapređenje postojećeg stanja šuma tako da zaštitne, ekološke, socijalne i ekonomske funkcije šuma budu izbalansirane, a održivost obezbijedena. Od 1990. godine na pet Ministarskih konferencija (Strazbur 1990, Helsinki 1993, Lisabon 1998, Beč 2003 i Varšava 2007) usvojeno je 19 rezolucija. Preuzete obaveze raspoređene su u okviru tri stuba održivog gazdovanja šumama (*Sustainable Forest Management – SFM*) i njima se

nedvosmisleno odražava želja za uspostavljanjem i održavanjem ravnoteže između ekonomske, sociokulturne i ekološke dimenzije održivog gazdovanja šumama. Koncept održivosti (trajnosti) ima dugu tradiciju u šumarstvu Evrope. Međutim, značenje održivog gazdovanja šumama razvijalo se tokom vremena, a prema promjenama potreba društva. Prvobitno, pod održivošću u gazdovanju šumama se uglavnom smatrao trajni prinos drvene mase. Međutim, važnost ostalih višestrukih funkcija šuma postepeno je ugrađena u gazdovanje šumama. U novije vrijeme usvojena je i opšteprihvaćena definicija održivog korišćenja šuma, koja podrazumijeva takav način korišćenja koji održava biološku raznovrsnost, produktivnost, sposobnost obnavljanja, vitalnost i potencijal šuma, da sada i u budućnosti obavljaju značajne ekološke, ekonomske i socijalne funkcije, i to na lokalnom, nacionalnom i globalnom nivou, i koje ne šteti drugim ekosistemima. Ovu veoma kompleksnu definiciju, koja daje šumarstvu višenamjenski značaj, u svojim politikama i strategijama upotrebljavaju brojne zemlje, među njima i Crna Gora.

Na nivou EU (MCPFE, Helsinki 1993) usvojeni su jasni kriterijumi i indikatori održivog korišćenja odnosno gazdovanja šumama. Date su i preporuke da se ovi standardi uvedu u prakse svih evropskih zemalja.

Standardni kriterijumi održivosti šuma su:

- održavanje i odgovarajuće povećanje šumskih resursa (površina i drvnih zaliha šuma uključujući zalihe ugljenika);
- održavanje zdravlja i vitalnosti šuma;
- održavanje i jačanje proizvodne funkcije šuma (obim mogućih sječa, količina posječene drvene mase, prirast i kvalitet, potencijal i korišćenje nedrvnih šumskih proizvoda);
- održavanje, očuvanje i odgovarajuće povećanje biološke raznovrsnosti šuma (mješovitost šuma, prirodno obnavljanje, upotreba autohtonih vrsta drvaća, odumrla drvena masa, prirodno vrijedna šumska staništa, rijetke i ugrožene vrste, zaštićena staništa);
- održavanje i odgovarajuće jačanje zaštitnih funkcija kod gazdovanja šumama (naročito zaštita od erozije, zaštita vodne funkcije šuma);
- održavanje drugih socioekonomskih funkcija i uslova (zaposlenost, prihodi vlasnika šuma, podsticaji ruralnim razvoju, turističko-rekreativne funkcije itd.).

Sve te preporuke treba da se prilagode odnosno usvoje i na nacionalnom nivou. Jedan dio tih zahtjeva već je prepoznat u Prostornom planu Crne Gore, Nacionalnoj strategiji održivog razvoja i Nacionalnoj šumarskoj politici. Ono što je veoma važno u ovom trenutku je to da se te preporuke kroz jasne standarde i kriterijume promovišu i uključe u novi Zakon o šumama. Međutim, sve projektovane reforme koje će sadržati novi zakon neće biti jednostavno sprovesti. Za njih je prevashodno potrebno postojanje političke volje i razumijevanja procesa, kao i izgrađene administrativne i kadrovske kapacitete i naravno finansijska sredstva.

Donošenjem novog Zakona o šumama i njegovom implementacijom u praksi, trebalo bi se stvore osnovni preduslovi za dinamičniji razvoj ovog sektora. Pored toga, njegova implementacija će stvoriti uslove da ciljevi sektorskih politika vezanih za ruralni razvoj (šumarstvo, poljoprivreda, turizam) budu integrisani pored ostalih i

u gazdovanje šumama i šumskim zemljištima. Iz tog razloga neophodno je izgraditi transparentne mehanizme upravljanja, koji će omogućiti stvaranje dodatne vrijednosti u ovom sektoru. U praksi je dokazano da je sve to moguće ostvariti ako se u proces upravljanja ovim resursom uključuje sve zainteresovane strane vezane za šume. Naravno, uslov za kvalitetno vođenje tog procesa su kvalitetne stručne podloge. Kao prvo, promjene se moraju desiti i u samoj metodologiji i načinu budućeg planiranja u šumarstvu. Značajno uporište za to, između ostalog, nalazi se u dokumentu EU „The future of rural society” (*Budućnost ruralnog društva*), usvojenom još davne 1988. godine, kojim se definiše više ciljnih programa koji su vezani za ovaj sektor. Evropska unija od tada postepeno afirmiše novi teritorijalni, multisektorski, odnosno integralni pristup u obnovi i razvoju ruralnih područja. Za to su u okviru programa pretpriступne pomoći obezbijedeni odgovarajući budžeti iz različitih pozicija, kao: Fondu za evropski regionalni razvoj (ERDF), Evropskom socijalnom fondu (ESF) i Evropskom garantnom fondu (EAGGF).

Šumarska strategija EU, između ostalog, ističe učešće koje šumarstvo ima u promociji zapošljavanja, opštoj dobrobiti koje šume daju i očuvanoj životnoj sredini gdje se naglašava uloga šumarstva u kontekstu ruralnog razvoja, naročito u smislu dodatne vrijednosti koju mogu obezbijediti činioci zajednice. Uzajamna podrška šumarstva i ruralnog razvoja mora biti jasno institucionalno, strateški i finansijski definisana. Konceptijski okvir za šumarske mjere unutar politike ruralnog razvoja sadržan je u Regulativi Savjeta Evropske komisije, br.: 1257/1999. Integracija šumarskih aspekata u politiku ruralnog razvoja odvija se kroz tri osnovna pravca i to: investicije za unapređenje multifunkcionalne uloge šuma (član 30); pošumljavanje poljoprivrednog zemljišta (član 31); unapređenje vrednovanja zaštite šuma (član 32). Integrišući se u nacionalna zakonodavstva brojnih evropskih zemalja, ove mjere dale su više nego pozitivne efekte.

Iako EU nema posebno šumarsko zakonodavstvo, budući da su šumarski zakoni uglavnom podložni načelu subvencija, od Crne Gore će se u okviru planiranog pristupanja Uniji zahtijevati da sve relevantne smjernice i propise koji se odnose na npr. šumski reproduktivni materijal, zaštitu šuma, uspostavljanje zaštićenih područja, procjenu uticaja na životnu sredinu i podatke o inventarizaciji šuma, ugradi u nacionalno zakonodavstvo. Podsticajnu politiku u našim uslovima posebno bi trebalo fokusirati na podršku ruralnim područjima, potom na pojedine poslove javne šumarske službe u oblasti ruralnog razvoja za potrebe jačanja konkurentnosti i poboljšanje uslova životne sredine putem aktivnog gazdovanja šumama.

Na osnovu iskustava iz država koje su prošle proces tranzicije a sada su članice EU, možemo vidjeti da uspjeh reformi u sektoru šumarstva je zavisio od: brzine otvaranja novih privatnih kompanija u sektoru; fleksibilnosti prenošenja ovlašćenja između organa državne uprave i lokalnih zajednica specijalizovanim organizacijama, poslova javne šumarske službe (što će smanjiti smanjenje biznis barijere, omogućiti efikasnije korišćenje sporednih šumskih proizvoda, uzgojni radovi, usluge za privatne vlasnike šuma i sl.), a ne samo poslova na ekspoataciji šuma; potom okončavanja procesa privatizacije postojećih šumarskih i drvoprerađivačkih preduzeća kao i podrš-

ke za poboljšanim certifikovanim proizvodima koji će uz kvalitetan marketing naći svoje potrošače na tržištu EU.

Sveukupni razvoj u ovoj oblasti mora se oslanjati na međusektorsku saradnju i mora biti usaglašen sa sektorskim politikama – strategijama, kao što su poljoprivreda, šumarstvo, životna sredina itd.

5. 6. 1. PROCJENA ODRŽIVOSTI GAZDOVANJA ŠUMAMA U CRNOJ GORI

Šume su jedan od najznačajnijih prirodnih ekosistema koji daju osnovu za održivi razvoj Crne Gore. U tom kontekstu sektor šumarstva susreće se sa značajnim izazovima a gotovo svi su vezani sa potrebom daljeg poboljšanja prakse upravljanja ovim resursom i razvojem kapaciteta relevantnih državnih institucija.

Brojni su faktori koji utiču na stabilnost šumskih ekosistema. Neki su od njih globalnog karaktera i uzrokovani su evidentnim klimatskim promjenama, negativnim uticajem vazdušnog zagađenja kao i štetnim uticajem raznih biotičkih i abiotičkih činilaca. Antropogeni uticaj na šume je takođe značajno izražen i uglavnom se manifestuje kroz neplanske sječe i druge protivpravne aktivnosti u šumama. Tome je posebno pogodovala nestabilna politička situacija u regionu na kraju prošlog vijeka, što je dovelo do povećanog nivoa bespravnih aktivnosti. Problem neplanske sječe i trgovine drvnom građom koja je njen proizvod bio je značajan u skoro svim zemljama regiona i šire, tako da to nije bio nikakav „fenomen” koji je karakterističan samo za uslove Crne Gore. Slične ili značajno veće probleme imale su sve države regiona pa i šire. Pored toga, ovaj problem ima međunarodnu dimenziju kroz povećane aktivnosti nezakonitog prekograničnog transporta i trgovine drvetom. To je i bio razlog da se u novembru mjesecu 2005. godine, na konferenciji organizovanoj od strane Vlade Rusije i Svjetske Banke, donese tzv. sanktpeterburška ministarska Deklaracija o sprovođenju Zakona o šumama i upravljanju šumama u Evropi i Sjevernoj Aziji (*The Forest Law Enforcement, and Governance process-FLEG*) od strane 44 zemlje (uključujući i Crnu Goru). Deklaracija je obavezivala izradu i razvoj Nacionalnih akcionih planova za borbu protiv bespravnih sječa kao najviši prioritet svih zemalja potpisnica ovog dokumenta. Sprovođenje zakona o šumama i proces upravljanja (*FLEG*) je multilateralna strategija za unapređenje upravljanja i pravne usklađenosti kroz organizovanje aktivnosti na nacionalnom i međunarodnom nivou. FLEG je važan međunarodni proces koji uključuje Vlade i zainteresovane zemlje kao i multilateralne i bilateralne donatore, a fokusira se na sprečavanje bespravnih radnji u šumama. Inicijativa FLEG se fokusira, u inicijalnoj fazi, na bespravne sječe, trgovinu drvetom i preradu drvnih proizvoda. Ovaj proces se trenutno odvija u zemljama u Istočnoj Evropi i Sjevernoj Aziji.

Crna Gora je u aprilu 2008. godine donijela svoj Nacionalni akcioni plan za borbu protiv bespravnih aktivnosti u šumarstvu. Veoma je značajno što je ovaj dokument urađen kroz participativan proces i predstavlja zajednički odgovor nadležnih državnih institucija, civilnog društva i drugih zainteresovanih strana da se kroz širok

spektar aktivnosti (akcija) i uz učesće društva u cjelini zaustave ili minimizuju negativne pojave u sveobuhvatnoj reformi šumarskog sektora. Kao sljedeći korak koji treba napraviti je uspostavljanje transparentnih mehanizama (kriterijuma) na osnovu čega bi se radila procjena održivosti šumarstva i trajnosti gazdovanja šumama (koja do sada nije rađena), a što bi trebalo da bude obaveza novog Zakona o šumama. Interne analize rađene su za potrebe ovog rada a korišćeni su i materijali⁷ koji su napravljene na osnovu analiza postojećih pravnih, institucionalnih, ekonomskih i informacionih okvira, stanja šuma, gazdovanja šumama i šumarstva. Procjene su pravljene pomoću evropskih (helsinških) kriterijumuma i indikatora, dopunjenih indikatorima ustanovljenim u Nacionalnoj šumarskoj politici.

Kod nas postoji *zakonodavni i regulatorni okvir* (Zakon o šumama iz 2000. godine) sa podzakonskim propisima koji načelno osigurava trajnost gazdovanja šumama (kontinuitet prinosa i prihoda), zaštite šuma i unapređenja opštekorisnih funkcija šuma.

Elementi institucionalnog okvira (organizovanosti) šumarstva, koji omogućavaju trajno gazdovanje šumama, naročito su sljedeći: jedinstvena organizovanost upravljanja i gazdovanja državnim šumama; kadrovska osposobljenost (80 šumarskih inženjera); formirana posebna služba za planiranje; mogućnost efikasnijeg pristupa kod gazdovanja državnim šumama zbog razdvojenosti funkcija planiranja i operativnog gazdovanja šumama; stručna podrška privatnim vlasnicima šuma.

Elementi *institucionalnog okvira* šumarstva, koji otežavaju ili onemogućavaju trajno gazdovanje šumama, naročito su sljedeći: neravnopravnost zastupljenosti funkcija šuma (još uvijek dominira proizvodno-ekonomska funkcija); politički uticaj na sektor; još uvijek nedovoljna osposobljenost, profesionalnost i kapaciteti koncesionara; nedovoljan kadrovski i materijalni kapacitet državne šumarske administracije; inspekcija zbog materijalnih i drugih razloga u praksi ne djeluje nezavisno itd.

Institucionalni elementi, koji su značajan preduslov za trajno gazdovanje, a u ovom trenutku ne postoje, naročito su sljedeći: posebni Odsjek za privatne šume u okviru državne administracije; posebni Fond za šume za centralizovano finansiranje proširene reprodukcije šuma; druge državne šumarske institucije (npr. Šumarski institut); nedostatak naučno-istraživačkih šumarskih kadrova; značajnija NVO šumarska organizacija koja bi bila nezavisna od politike itd.

Stepen održivosti *ekonomskog okvira* šumarstva je nizak, a posljedično je vrlo nizak i stepen objezbeđivanja ekonomske trajnosti gazdovanja šumama. Ovo je jedan od najvećih problema sa kojima se danas suočava crnogorsko šumarstvo.

Positivni elementi ekonomskog okvira šumarstva naročito su sljedeći: izuzetno velika potražnja po kvalitetnijim drvnim sortimentima (trupcima); izvršena privatizacija proizvodnih djelatnosti u šumarstvu.

Elementi ekonomskog okvira šumarstva, koji otežavaju ili onemogućavaju trajno gazdovanje šumama u ekonomskom smislu, naročito su sljedeći: globalna ekonomska kriza; nepostojanje slobodnog tržišta u šumarstvu; neadekvatno upravljanje sistemom koncesija posebno u segmentu provjere ekonomske, organizaciono-tehničke i

⁷ Izvještaj pripremljene misije Ferlin, SNV- Podgorica 2008.

tehnološke osposobljenosti izvođača radova; nepostojanje kapaciteta i pouzdanog tržišta za manje vrijednu oblovinu (jamsko, celulozno drvo i sl.); postojanje odliva kapitala iz šumarstva (u drvnu industriju i druge namjene); odliv sredstava od koncesija u državni i budžete lokalnih samouprava (30% sredstava od koncesija se opredjeljuje opštinama koja se kasnije ne vraćaju šumi); nepostojanje budžetskih izvora sredstava za finansiranje mjera za trajno gazdovanje šumama (podsticaji, subvencije); nizak kapacitet državnog budžeta za finansiranje državne šumarske administracije itd.

Krajnja posljedica su znatno smanjeni prihodi od gazdovanja šumama i s tim vrlo niska akumulaciona sposobnost šumarstva, koja ne omogućava dovoljno investicija kako u biološku tako i tehničku reprodukciju šuma i u šumarstvo.

Opšti *informacioni okvir* u šumarstvu za sada je još dosta skroman i ne nudi mnogo potrebnih informacija za sprovođenje trajnog, višenamjenskog gazdovanja šumama i očuvanja šuma / biodiverziteta.

Elementi informacionog okvira šumarstva, koji podržavaju trajno gazdovanje šumama su sljedeći: postojanje duge tradicije šumarstva; postojanje inventure šuma i izrada planskih akata (opštih i posebnih osnova), postojanje tradicije planiranja na principima kontinuiteta prihoda i prinosa; postojanje jedinstvene metodologije izrade osnova; postojanje klasičnih smjernica za primjenjivanje sistema gazdovanja šumama u praksi; postojanje šumskih područja (sa podjelom na gazdinske jedinice) kao teritorijalnih informacionih okvira; izrada izvođačkih projekata za izvođenje šumskih operacija; postojanje godišnjih programa upotrebe sredstava Uprave za šume sa planovima i izvještajima o gazdovanju državnim šumama itd.

Elementi informacionog okvira šumarstva, koji ne podržavaju trajno gazdovanje šumama, naročito su sljedeći: nepokrivenost svih površina sa važećim osnovama, posebno u privatnim šumama; zastarjelost postojeće metodologije planiranja i izrade izvođačkih projekata; nepouzdanost katastra šuma u pogledu osnovnih informacija o stanju i razvoju šuma.

Za trajno gazdovanje šumama važni elementi informacionog okvira, koji ne postoje, su sljedeći: višenamjenske inventure šuma i višenamjenski planovi razvoja svih šuma na višem prostornom nivou – Nacionalna inventura šuma; savremene smjernice za trajno gazdovanje šumama i očuvanje biodiverziteta; katastar za privatne šume; informacije o zdravstvenom stanju, o prirodnim vrijednostima i biodiverzitetu šuma; godišnji izvještaji o stanju šuma i šumarstva; moderna informaciona i komunikaciona sredstava (npr., GIS, Internet i sl.); nedostatak naučnoistraživačke djelatnosti i kadrova; obuka, osposobljavanje i savjetovanje u privatnom sektoru šumarstva (izvođačima radova i vlasnicima šuma); participacija zainteresovanih strana i javnosti u procesu donošenja odluka u šumarstvu; odnosi šumarstva sa javnošću itd.

Imajući u vidu iznijete konstatacije, generalno gledano, može se vidjeti da postoje brojne prednosti, ograničenja i mogućnosti za razvoj ove djelatnosti. Za razrješavanje pojedinih pitanja veoma je važan faktor vrijeme (kada i u kojoj mjeri realizovati pojedine aktivnosti), jer procesi reformi pored želje za njihovim što bržim sprovođenjem traže i razumijevanje procesa svih učesnika, uključujući i percepciju šire javnosti. Ono što je izvjesno, suštinske promjene, prvo se mora realizovati u fazi planiranja svih aktivnosti u šumarstvu. Do sada su uočeni brojni nedostaci koji su izraže-

ni u sljedećem: postojeća metodologija planiranja ne bazira se na tzv. selektivnom pristupu unutar gazdinske klase i odjeljenja (u pogledu stvarnog stanja, otvorenosti šuma, očuvanja funkcija šuma itd.) a posljedica su nerealno visoki planovi mogućih sječa, koji neselektivno uzimaju u obzir ukupnu površinu šuma (npr. za izračunavanje mogućeg obima sječa, koji se u praksi i zbog objektivnih razloga ostvaruje na znatno manjim površinama); osnove ne sadrže sve potrebne informacije o stanju šuma (npr. o zdravstvenom stanju, prizemnoj vegetaciji, dominantnim stablima, mrtvim stablima, očuvanosti sastojina, prirodnim vrijednostima i rijetkostima, ostalim funkcijama šuma); troškovi inventure šuma su vrlo visoki; način određivanja prirasta (bušenjem i očitavanjem na terenu) je opterećen mogućim većim greškama (posebno kod liščara), jer se ne bazira na kontrolnom metodi (na stalnim oglednim površinama); mogući obim sječa generalno je vezan na ovako utvrđeni prirast, koji je značajno veći od realno iskoristivog prirasta; prirast i mogući obima sječa se iskazuju u tzv. sveukupnoj drvnjoj masi, a realizovane sječe dobijaju se preko neto mase (deduktivnim metodom); bonitet staništa se utvrđuje preko prosječnih visina stabala u sastojinama (umjesto preko tzv. *stanišnih indeksa*), a posljedica su utvrđeni niži boniteti i s tim niže normalne drvene zalihe (u svim sastojinama, u kojima je gazdovanjem narušena prirodna struktura); kod ostvarenog obima sječa podaci za gazdinske klase se ne prikazuju po debljinskoj strukturi, tako da je skoro nemoguće izvršiti ocjenu debljinske strukture provedenih sječa, kao jednog od ključnih indikatora trajnosti gazdovanja; kod planiranja šumsko-uzgojnih radova (u visokim i izdanačkim šumama) daje se preveliki značaj pošumljavanju u odnosu na njegu i selektivne prorede, čime se razvoj mlađih prirodnih sastojina i kultura u pogledu stabilитета kvaliteta ne unapređuje, itd.

5. 7. PREDLOZI MOGUĆIH PRAVACA RAZVOJA (KRATKOROČNI, SREDNJOROČNI I DUGOROČNI)

Uspjeh daljih institucionalnih reformi treba procjenjivati prema obimu do kojeg je sveukupno poslovanje sektora unaprijeđeno – poboljšano. Ti parametri bi trebalo da se vrednuju kroz:

- bolje, tj. efikasnije gazdovanje šumama;
- veće investiranje i otvaranje poslova u tom sektoru;
- jače finansijsko poslovanje kako privatnih tako i javnih institucija;
- bolja ekološka zaštita;
- unaprijeđeno gazdovanje zaštićenim oblastima;
- veća korist za civilno društvo koje proističe iz boljeg gazdovanja šumama.

Do kraja prošlog vijeka kod nas, poslovanje šumarskog sektora često je mjereno sasvim usko, jer je jedan od osnovnih parametara vrednovanja bio u pogledu proizvodnje drveta za drvnu industriju, sa manje usmjerene pažnje na finansijsku održivost ili proklamovane šire društvene ciljeve. Ono što je tranzicija donijela bio je konflikt između ovih ranije uskoeffinisanih ciljeva i širih potreba društva za održivim gazdovanjem koje se može ostvariti u okviru racionalnih javnih rashoda/troškova. Usvajanjem šumarske politike Crna Gora je napravila jasan otklon od tradicionalnog po-

imanja šuma i šumarstva tako da se danas pred crnogorsko šumarstvo nameću značajna pitanja kojima bi trebalo posvetiti dužnu pažnju.

Iz toga proističu prijedlozi i preporuke za nadogradnju postojećeg okvira.

Opšte zakonske odredbe:

– Dopuna načelne zakonske obaveze u vezi sa načinom održavanja, obnavljanja i korišćenja šuma, upotrebom međunarodne (Helsinške) definicije trajnog gazdovanja šumama; Redefinisanje opštekorisnih funkcija šuma (npr. sa proširenjem u pogledu prirodno-zaštitnih funkcija i funkcija očuvanja biodiverziteta), koje ne obuhvataju proizvodne funkcije; definisanjem mjera podrške u šumarstvu.

Međunarodne pravne obaveze:

– Postojeće zakonske odredbe dopuniti obavezom za donošenje nacionalne šumarске politike, Strategije razvoja šuma i šumarstva kao i definisati nacionalne smjernice za praćenje održivosti gazdovanja šumama.

– Novim zakonom obezbijediti mogućnost participacije zainteresovanih strana kod definisanja politike i planiranja gazdovanja šumama.

– U zakon uključiti obavezu za sprovođenje monitoringa i procjene stanja biološke raznovrsnosti šuma.

– U zakon uključiti obavezu za uspostavljanje / proširivanje zaštićenih područja šuma, šumskih rezervata i reprezentativnih ili jedinstvenih primjera šuma u okviru ekološke mreže NATURA 2000, gdje će gazdovanje šumama biti u skladu sa ciljevima zaštite i očuvanja tih područja, odnosno njihovih stanišnih tipova.

Upravljanje i gazdovanje šumama:

– Dopuna definicije gazdovanja šumama koja bi se bazirala na opšteprihvaćenoj definiciji.

– Definisanje funkcije vlasničkog upravljanja državnim šumama (odvojeno od funkcija gazdovanja šumama).

– Ispravka nekonzistentnosti zakona u pogledu upravljanja i gazdovanja privatnim šumama (kojima treba da upravljaju i gazduju vlasnici, bez obzira na to da li su to privatne šume unutar ili van šumskih područja).

– Definisanje funkcija (stručne) šumarske službe pri usmjeravanju gazdovanja šumama, koje su u javnom interesu (za sve šume), zajedno sa definisanjem institucije (a), koja (e) tu službu obavlja (ju).

Administrativne funkcije Uprave za šume:

– Ostaviti mogućnost da se izdavanje certifikata šumarskim stručnjacima za obavljanje doznake u privatnim šumama može prenijeti u nadležnost posebne nezavisne institucije ili preduzetnika koji imaju položen specijalistički ispit (npr. nadležnost Inženjerske komore za izdavanje certifikata).

Planiranje u šumarstvu:

– Nacionalna inventura šuma treba da postane osnova za procjenu šumskih resursa, sa jedne strane, koja će se koristiti za potrebe izrade šumarske politike, nacionalnih strategija, odnosno planova razvoja šuma i šumarstva, planova razvoja šuma za šumska područja, strateških i planskih dokumenata drugih sektora, kao i razmjerne informacija na nacionalnom i međunarodnom nivou.

– U zakon uključiti odredbu za formiranje šumskih područja, koja uključuju sve (državne i privatne) šume.

– Implementirati novu metodologiju planiranja za potrebe trajnog gazdovanja šumama i očuvanja biodiverziteta (koristeći evropske operativne smjernice za trajno gazdovanje).

– Ugraditi obavezu za vođenje katastra i za privatne šume.

Reprodukcija šuma:

– Omogućiti da korisnici sredstava opštekorisnih funkcija i proširene reprodukcije šuma mogu biti i privatni vlasnici šuma.

– Uvođenje obaveze za centralno sakupljanje sredstava proste reprodukcije državnih i privatnih šuma, uključujući odgovarajuće institucionalno rješenje.

– Ustanoviti zakonsku stopu izdvajanja odnosno uplaćivanja sredstava za opštekorisne funkcije šuma.

Zaštita i očuvanje šuma:

– U zakon uključiti obavezu za osnivanje izvještajno-prognozne službe.

– Dopuniti propise o šumskom redu, koji bi obuhvatao i minimalne ekološke zahtjeve u pogledu načina (tehnika) gazdovanja šumama i očuvanja biodiverziteta (npr. na osnovu evropskih operativnih smjernica trajnog gazdovanja šumama).

– Zakonom regulisati način i ograničenja korišćenja ostalih šumskih proizvoda (u smislu zaštite prirode), pogotovu rijetkih i ugroženih vrsta (npr. gljiva, ljekobilja i sl.).

– Uvesti obavezu za monitoring procjene zdravstvenog stanja (ICP forest), kao i uspostavljanje baza podataka o požarima (prema zahtjevima evropskog informacionog sistema za praćenje podataka o šumskim požarima).

Područje krša:

– Efikasnije riješiti problem finansiranja zaštite, pošumljavanja i rekonstrukcije šuma na kršu, možda čak i posebnim zakonom, odnosno odgovarajućim nacionalnim programom na njegovoj osnovi (naročito zbog potrebe uvođenja budžetskih sredstava za finansiranje djelatnosti).

Korišćenje šuma, prodaja i cijene:

– Donijeti propis o minimalnim (kadrovskim i drugim) uslovima, koje moraju ispunjavati izvođači radova u šumama (po pojedinim vrstama radova).

– Prilagoditi zakonsku odredbu u vezi sa ugovorom za izvođenje radova / usluga u šumarstvu na osnovu licitacije, koji bi trebalo da budu usklađeni npr. sa Zakonom o javnim nabavkama kao i sa Zakonom o koncesijama.

– Zakonom dodatno definisati da se cijene drvene mase, definisane ugovorima Uprave za šume sa koncesionarima, formiraju tržišno na osnovu ponude i tražnje a koje će se definisati uz podršku odgovarajuće stručne službe za marketing i cijene.

Šumarska inspekcija:

– Povećati kazne za teže prekršaje (npr. devastacije šuma, nerealizaciju planske dokumentacije) kako za upravljače šuma tako i korisnike šuma.

– Dati veća ovlašćenja u pogledu kontrole i sprovođenja koncesionih ugovora.

Gazdovanje privatnim šumama:

– Uspostaviti nacionalno tijelo koje predstavlja njihove vlasnike zbog činjenice što privatne šume čine jednu trećinu šumskog područja.

– Planska akta za privatne šume uskladiti sa novom metodologijom planiranja u šumarstvu.

– Definirati jasnu podršku države proširivanju područja pod šumom u privatnoj svojini.

Jačanje konkurentnosti u šumarstvu i multifunkcionalno korišćenje šuma:

– Tržište šumskih proizvoda, statistika, trgovina i industrija su aktivnosti koje treba razvijati zbog potrebe povezivanja informacija sa sektorom drvoprerađivačke, građevinske i drugih srodnih industrija.

– Finansijska analiza u okviru sektora zbog potrebe kvalitetnijeg upravljanja, ali i transparentnijeg pristupa sredstvima namijenjenim za šume i šumarstvo. To se posebno odnosi na usvajanje godišnjih planova, planova razvoja šuma, akcionih planova i drugih planova za šumarstvo i srodne sektore.

– Certifikacija i standardi u šumarstvu uslov su za razvoj aktivnosti na uspostavljanju sistema sledljivosti drvnih proizvoda kao i uslova za konkurentnost domaćih drvnih proizvoda na međunarodnom tržištu.

– Razvoj informacionog sistema koji će omogućiti uspostavljanje kvalitetne baze podataka kao i kontrolu funkcija na efikasan način, što će omogućiti bolji nadzor konsenzija za iskorišćavanje šuma kao i razvoj socijalnih funkcija šuma.

– Korišćenje nedrvenih šumskih proizvoda tako da bi se koristili na propisan način uz uvođenje propisanih standarda i certifikata kao i sprovelo neophodno istraživanje tržišta i sl.

– Korišćenje biomase kao obnovljivog izvora energije.

– Razvoj lovstva.

– Obezbeđivanje sredstava EU fondova u smislu iskorišćavanja raspoloživih sredstava iz različitih šema, uključujući IPA program ili posebne mjere u šumarstvu u okviru pristupnog programa za poljoprivredu i ruralni razvoj i sl.

– Savjetodavne usluge u šumarstvu u vezi sa stručnom edukacijom i koje će predstavljati kontakt za nacionalna udruženja u ovoj oblasti.

– Razvijanje kvalitetnijih odnosa sa širom javnošću jer slika koju javnost ima o sektoru šumarstva nije povoljna, a doprinos koji šumarstvo daje društvu u cjelini još nije prepoznat.

– Obrazovanje i istraživački rad u šumarstvu.

Svi ovi prijedlozi i preporuke, realno gledano, mogli bi se kod nas realizovati u narednih pet godina. Ipak, treba imati u vidu i rizike sa kojima će se ovaj sektor suočavati u toku reformi jer je gazdovanje šumama veoma kompleksna djelatnost, kao što ističe Bunnell (FL 1999 Association of British Columbia Professional vol. 6–7): „Šumarstvo nije satelitska nauka – već mnogo složenije od toga”.

5. 8. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Poznato je da je Crna Gora po stepenu šumovitosti (54% teritorije države čine šume i šumska zemljišta) odmah iza skandinavskih zemalja u samom evropskom vrhu. Pored te činjenice, imamo i evidentno značajno prirodno proširivanje površina pod šumom, što je nastalo kao rezultat ne samo vještačkog pošumljavanja već i sponta-

nog širenja šumske vegetacije na račun poljoprivrednog zemljišta. Dugoročno gledano, *površinu šuma* i šumskih zemljišta na prostorima gdje se može organizovati poljoprivredna djelatnost ili prostorima koji imaju visok stepen biodiverziteta *ne bi trebalo više povećavati*. Zbog očuvanja autentičnog pejzaža, zaštite staništa rijetkih vrsta i zaštite od požara na pojedinim područjima, primjerene površine čak treba da se vrate u stanje tradicionalnog poljoprivrednog korišćenja. Ciljni zadatak koji se nameće pred šumarskom strukom, ali i društvom u cjelini je trajno očuvanje i unapređenje (strukturno i funkcionalno) postojećih površina pod šumama i šumskim zemljištem kao i njihovih funkcija u definisanim okvirima. Osnovni preduslovi za to su: uspostavljanje mjera prevencije i monitoringa šuma, njihovo održivo multifunkcionalno korišćenje uz značajno intenzivnije sprovođenje šumsko- uzgojnih radova, potom očuvanje i unapređivanje biološke i pejzažne raznovrsnosti šuma, kao i kvaliteta njihove životne sredine.

Vežano za pitanje *namjene šuma*, evidentno je da postojeće društvene potrebe (kratkoročne, srednjoročne i dugoročne) ukazuju na to da se naše šume mogu i treba da koriste za privredne, zaštitne i posebne namjene.

Privredne šume u kojima je naglašena proizvodna funkcija treba koristiti na održivim osnovama a one će biti u funkciji razvoja industrije na bazi čega su podignuti već postojeći drvoprerađivački kapaciteti. U zaštitnim šumama treba da bude izuzetno naglašena ekološka funkcija dok u šumama posebne namjene izuzetno mogu biti naglašene ekološke i socijalne funkcije.

U šumama nacionalnih parkova (izuzev u rezervatima), treba primjenjivati neopходne sanitarne sječe i mjere njege kojima se obezbjeđuje zaštita, stabilnost i prirodna obnova tih šuma. U šumama u okviru ekološke mreže NATURA 2000, treba primjenjivati način održivog gazdovanja, koji je u skladu sa ciljevima zaštite i očuvanja tih područja, odnosno njihovih stanišnih tipova. Sve ove mjere treba da budu sastavni dio Nacionalne strategije sa planom razvoja šuma.

Kod pitanja vezanih za *namjenu šumskog zemljišta*, kao trajni cilj treba postaviti sprečavanje, odnosno svođenje na najmanju moguću mjeru nenamjenskog korišćenja i ona treba prevashodno da budu u funkciji zaštite prirodnog i kulturnog pejzaža prostora.

Pošumljavanje i obnovu šuma u narednom periodu u Crnoj Gori treba posmatrati ne samo u smislu povećanja ekološkog kapaciteta područja već i sa globalnog nivoa a shodno obavezama koje proističu iz Protokola OUN o klimatskim promjenama koji je usvojen u Kjotu 1997. godine⁸, a koji je ukazao na značaj podizanja novih šuma. U tom smislu, pored postojećih planova, sa strane države, pored tradicionalnog načina, treba da se promovišu i sistemi proizvodnje drvene biomase koji uključuju kratku ophodnju a to su brzorastuće kulture. U planskom smislu, područja predviđena za pošumljavanje i obnovu šuma treba da budu uključena u tekuće i planirane sheme za integralno praćenje da bi se ocijenili njihovi ekonomski, ekološki, socijalni

⁸ Član 3 Protokola: Svi zasadi šumskog drveća mogu se računati kao „ugljenični bazeni”, a ugljen-dioksid vezan u njima može se koristiti za kreiranje „Carbon” kredita.

i kulturni uticaji i odgovarajući balans ugljenika. Projekti za pošumljavanje i obnovu šuma treba da budu promovisani tako da doprinose ublažavanju klimatskih promjena, proizvodnji biomase, očuvanju biodiverziteta, zaštiti zemljišta i voda i kontroli erozija i dezertifikacije. Treba procijeniti rizik od požara u oblasti koja je namijenjena za pošumljavanje/obnovu šuma i programi za pošumljavanje i obnovu šuma treba da uzmu u obzir odgovarajuće nacionalne i lokalne planove za zaštitu od požara. Treba podsticati istraživanja o pošumljavanju i obnovi šuma kao što su istraživanja o prilagođavanju vrsta i provinijencije klimatskim promjenama. Treba pokrenuti aktivnosti na potpunijem obavještanju javnosti o pitanjima održivosti vezanim za pošumljavanje i obnovu šuma i o njihovim potencijalnim ekološkim, društvenim i ekonomskim benefitima. Podizanje novih šuma treba planirati u okviru Nacionalne strategije sa planom razvoja šuma i šumarstva i treba ih podizati prvenstveno na goletima ili drugim nešumskim površinama za koje se utvrdi da bi šume mogle biti produktivnije od postojećeg korišćenja zemljišta ili da bi nove šume na tim zemljištima mogle imati značajniju ekološku i socijalnu funkciju. Pošumljavanje i održavanje mladih šumskih kultura koje se podižu treba da budu u javnom interesu i treba ih sufinansirati od strane države.

Kod *zaštite šuma*, Akcionim planom (u koji će biti uključeni razni resori, jedinice lokalne uprave i NVO sektor) treba jasno propisati mjere koje treba realizovati na planu suzbijanja protivpravnih aktivnosti u šumarstvu. Zakonom treba propisati zabranu čiste sječe i sječe velikog intenziteta. Što se tiče pitanja ograničenja ispaše stoke u šumama, ona se treba vršiti samo na način koji ne ugrožava funkcije šuma. Stanje populacija divljači u pogledu vrsta i brojnosti mora obezbjeđivati biološku ravnotežu u šumskom ekosistemu i ne smije ugrožavati razvoj šuma ili sprečavati ostvarivanje ciljeva gazdovanja. Zakonom treba jasno definisati i nadležnosti kod protivpožarne zaštite jer postojeća situacija kod nas je takva da ključnu odgovornost za ovu vrstu akcidenata ima sektor za vanredne situacije pri MUP-u, što nije najbolje rješenje (bar što se tiče zaštite šuma od požara). Danas Uprava za šume i Nacionalni parkovi CG zapošljavaju oko 650 ljudi i institucije su koje treba da imaju ključnu nadležnost ali i odgovornost za teritoriju kojom upravljaju u ovim vanrednim prilikama. Takođe, neophodno je regulisati pitanje monitoringa šuma kao sistema stalnog praćenja i procjene stanja šuma kao ekosistema, a posebno njihove vitalnosti, zdravstvenog stanja i biološke raznovrsnosti kao i ustanoviti zakonsku obavezu za osnivanje izvještajno-prognozne službe.

Da bismo imali bolje tj. efikasnije gazdovanje šumama i uporedo sa tim odgovorno se posvetili očuvanju prirode, neophodno je uspostaviti transparentan sistem koji će odgovarati prije svega administrativnim potrebama i kadrovskim potencijalima. Izazovi, kao što su glomazni državni aparat, preplitanje nadležnosti, uticaj politike i još uvijek netržišna ekonomija u ovoj oblasti kao i negativna percepcija javnosti u vezi ca valorizacijom šuma, problemi su koje treba što prije prevazići konkretnim sistemskim mjerama.

Kao odgovor na ove izazove, Vlada CG, kao prvo, trebalo bi *što hitnije* da uradi funkcionalne sektorske analize i shodno tome jasan akcioni plan koji će definisati gdje je moguće prenošenje pojedinih javnih ovlašćenja sa državne administracije na

osposobljene privatne specijalizovane institucije (mislimo na institucije iz oblasti šumarstva, ali i te kako i iz oblasti zaštite prirode), kako bi se što prije ukinuli naslijeđeni monopoli pojedinih institucija a koje su danas značajno i bespotrebno budžetsko opterećenje. Sa ovom mjerom bi se veoma brzo dobilo na kvalitetu upravljanja resursima i transparentnosti. Pored toga, stimulisalo bi se dodatno zapošljavanje, povećala bi se konkurentnost i prevazišle nepotrebne barijere, ali i značajni troškovi. Postojeća budžetska višemilionska izdvajanja efekata ovim institucijama, *u ovom trenutku ne opravdavaju njihovu namjenu*. Stoga je neophodno izmijeniti ambijenat a sve u cilju da se stimulišu kreativne ideje i kadrovi (kojih u Crnoj Gori i te kako ima), čime će se stvoriti značajno veća korist za društvo u cjelini. Teško je danas naći racionalno obrazloženje što u Crnoj Gori imamo toliko suprotstavljenih stavova po pojedinim pitanjima valorizacije resursa u prostoru (čak i između državnih institucija) a da se pri tome ne vodi računa kako o strateškim i sektorskim studijama tako i zakonima. Smatramo da je ovakva situacija prouzrokovana nasljeđem iz prošlosti i inercije da se svako kruto drži stečenih monopola. Njih je jedino moguće, po našem mišljenju, demonstirati stvarnim i odlučnim promjenama i stvaranjem uslova za značajnije učešće privatnog sektora u vršenju javnih usluga, što mora biti snažno i bezrezervno podržano od strane Vlade. Na EU nivou postoje jasne *smjernice* kao i obaveze koje proizilaze iz njih vezano za pojedine sektore a koje najznačajniji broj institucija još nije predstavio kako stručnoj tako i široj javnosti (izuzetak je učinio sektor šumarstva organizujući Prvi crnogorski šumarski forum na kome je zainteresovanoj javnosti saopšteno na koji način se žele realizovati ciljevi definisani procesom Nacionalnog šumarskog programa) tako da ostavljaju prostor za tumačenje određenih stavova kako to kome i u kojoj prilici odgovara. To bi morao biti prevashodni zadatak institucijama iz oblasti zaštite prirode koje na tom planu do sada gotovo ništa nijesu uradili. U ovom trenutku to je veoma važno prvenstveno zbog činjenice što je na teritoriji Crne Gore, na osnovu kriterijuma iz Rezolucije 4 i 6. konvencije o evropskoj divljoj flori i fauni i njihovim staništima (Bernska konvencija) i Aneksa I i II Direktive o staništima i Direktive o pticama, identifikovano 156 tipova staništa, 5 vrsta biljaka, 5 vrsta mahovina i 162 vrste beskičmenjaka i kičmenjaka od značaja za zaštitu. Za zaštitu su prepoznata 32 EMERALD područja, što sa postojećih pet nacionalnih parkova iznosi 254.931 ha ili 25,8%, od ukupne površine Crne Gore, što je veoma značajno. Na bazi toga u ovoj *Međunarodnoj godini biodiverziteta*⁹, Vlada bi trebalo da donese i strategiju njegovog očuvanja. Pored toga, donosiocje političkih odluka i širu javnost treba transparentno upoznati sa kriterijumima i smjernicama za očuvanje zaštićenih područja, ali i potencijalnih područja za nove zaštićene objekte (treba donijeti sveobuhvatan Akcioni plan). Pri tome, kao pretpostavka za naredne aktivnosti, Vlada CG treba jasnije da se odredi po *pitanju* budućeg statusa institucija iz oblasti zaštite životne sredine (Nacionalnih parkova, Zavoda za zaštitu prirode i Agencije za životnu sredinu). Ovo su ve-

⁹ Rezolucijom 61/203, Generalna skupština UN, još pre tri godine, proglasila je 2010. godinu – Međunarodnom godinom biodiverziteta i apelovala je na sve zemlje članice da značajno smanje stepen narušavanja biodiverziteta.

oma značajna pitanja, pogotovo zbog činjenice da se danas razvijene zemlje sve više okreću prema razvoju koji će se zasnivati na zelenoj ekonomiji. Evropska komisija je već prezentovala svoj izvještaj o procjeni stanja implementacije integrisane politike za proizvode kojim teži da smanji negativne uticaje razvoja industrije na životnu sredinu. Ova procjena ima za cilj da pokaže kako se principi IPP pristupa uspješno integrišu u aktivnosti regulatornih organa i zainteresovanih strana – ‘razmatranje ciklusa kretanja proizvoda’, rad vezan za tržište, uključenost zainteresovanih strana, stalno poboljšanje proizvoda i korišćenje raznih instrumenata politike. Za sve ove izazove moramo imati pripremljene institucije i obučene kadrove koji će moći da daju doprinos aktivnostima po kojemu će moći da se mjeri dugoročni ekonomski ili društveni napredak ili posebno sposobnost društva da rješava pitanja kao što su klimatske promjene, efikasnost resursa ili socijalna inkluzivnost.

U tom kontekstu veoma je važno, kod upravljanja prostorom i resursima, jasno razdvojiti administrativne od operativnih funkcija. U sektoru šumarstva to je već urađeno tako da sada crnogorskim šumama više ne gazduje *javno preduzeće*, već organ državne uprave – Uprava za šume. Sa druge strane, korisnici šuma su privatne kompanije što je pretpostavka za reforme u sektoru i razvoj konkurentnosti. U svjetlu tih činjenica, smatramo da *nije dobro rješenje* da organizacioni okvir Nacionalnih parkova bude kao *javno preduzeće*, što je sada u potpunoj konfliktности sa njihovom osnovnom funkcijom. Smatramo da bi najpovoljnija organizacija te institucije bila u vidu javne agencije (vršenje regulatorne uloge, nadzor, usmjeravanje i sl.) sa znatno izmijenjenim sistemom organizacije koja bi značajno bila decentralizovana! U tom kontekstu treba otkloniti nedostatke a koji se odnose na upravljanje šumama u ovim prostorima jer ih je postojeći zakon o nacionalnim parkovima izuzeo iz šumskih područja na osnovu čega je zanemarena razvojno-planska komponenta, što ostavlja značajnu prazninu u sistemu primjene planskih dokumenata. Po našem mišljenju, najbolje je da sve šume budu obuhvaćene u okviru šumskih područja, bez obzira na vlasništvo i namjenu, a da šume u nacionalnim parkovima imaju posebnu namjenu. Za sve šume treba da se izrađuju tzv. planovi razvoja šuma koji su sastavni segment planova upravljanja koji bi bili integralni.

Sličan je slučaj i kod ostalih institucija iz oblasti zaštite prirode (Zavod za zaštitu prirode – kojoj su sada data značajna ovlašćenja a koja u stvarnosti, zbog brojnih ograničenja, preklapanja nadležnosti ali i pogrešnog shvatanja uloga i odgovornosti, danas povjerene poslove ne može kvalitetno izvršavati. Zavodu za zaštitu prirode data su ovlašćenja za procjenu stanja i ugroženosti tipova staništa, potom izrada studija zaštite kod proglašenja zaštićenog prirodnog dobra, praćenje brojnosti i stanja populacije divljih ptica, razne dozvole, procjene... i sl., što sa jedne strane stvara bespoštedne barijere a sa druge strane stvara značajne troškove. U ovoj oblasti država treba da zadrži regulatornu i nadzornu ulogu (Ministarstvo, Agencija za životnu sredinu), a ostalo kao što su specifični projekti, procjene uticaja, studije i sl. treba da budu predmet javnog nadmetanja uz učešće specijalizovanih institucija iz privatnog sektora, ali i Univerziteta Crne Gore.

Razdvajanjem administrativnog od operativnog dijela u šumarstvu stvoreni su preduslovi za dalje reforme u sektoru. Međutim, to je samo prvi, ali svakako značajan

iskorak u pravcu nastojanja da dobijemo konkurentniji sektor. Ostali koraci koje treba u tom kontekstu napraviti su mjere koje će omogućiti slobodnu tržišnu utakmicu i značajnije investicije u šumarstvu sa ciljem da se šume štite i unapređuju.

Kada govorimo o slobodnoj tržišnoj ekonomiji u šumarstvu, veoma je važno za početak uspostaviti jasna pravila ko se može baviti ovom djelatnošću. Stoga je neophodno donijeti propis o minimalnim (kadrovskim i drugim) uslovima, koje moraju ispunjavati izvođači radova u šumama (po pojedinim vrstama radova). Kod davanja šuma na korišćenje treba razmotriti optimalni sistem prodaje drveta iz državnih šuma. Cijene drveta treba da se formiraju tržišno na osnovu ponude i tražnje a koje će se definisati uz podršku odgovarajuće stručne službe za marketing i cijene. Uvažavajući postojeće stanje gdje je jedan dio šuma dat na koncesiono korišćenje (putem koncesionih ugovora), trebalo bi uporedo uvesti i druge načine prodaje drveta i to kroz: davanje koncesija za obavljanje djelatnosti od javnog interesa u šumama u državnoj svojini; ustupanje radova u šumama u državnoj svojini na izvođenje; prodaju drveta u dubećem stanju iz šuma u državnoj svojini i prodaju drvnih sortimenata iz šuma u državnoj svojini.

Uz poštovanje planske dokumentacije u periodu od najviše tri godine, smatramo da je moguće uvesti mehanizme slobodnog tržišta na bazi ponude drveta, što bi značilo stvaranje dodatne vrijednosti i značajno više prihode od korišćenja šuma, po našem mišljenju za najmanje tri puta od dosadašnjeg.

Ako pođemo od premise da će očekivani doprinos šumarskog sektora u Crnoj Gori iznositi onoliko koliko se ukupnog investiranja u njega može realizovati a ne koliko se od resursa može trenutno iskoristiti, onda je veoma važno shvatiti u kom pravcu te investicije treba da idu. To su prije svega investicije koje država treba da inicira a koje su vezane za projekte koji će omogućiti da se šume istovremeno štite i unapređuju. Prije svega tu mislimo na projeke korišćenja drvne biomase. Korišćenje drvne biomase (dobijene iz drvnog otpada, niskih, izdanačkih šuma i šikara) ne utiče na devastaciju šuma uz uslov da se njima gazduje na održiv način. Pored toga, drvena biomasa je ekološki prihvatljiv izvor energije i predstavlja siguran domaći izvor goriva i njenom primjenom se smanjuje zavisnost od uvoza energenata i za proizvodnju energije je prihvatljivija jednostavnija i manje opasna od mnogih drugih energenata. Crna Gora ima sve preduslove za to jer ima značajnu teritoriju pod šumama, jer je potpisala Kyoto protokol UNFCCC u 2006. godini i stvorila je značajan potencijal za karbon kredite koji se mogu realizovati kroz projekte za prelazak na alternativne energente (obnovljivi izvori umjesto fosilnih goriva), što je u funkciji unapređenja energetske efikasnosti i povećanja vezivanja ugljenika u šumama. Poznato je da smo do sada imali veoma ograničeno tržište za proizvode koji se dobijaju iz sanitarnih sječa ili sirovinu koja nastaje nakon primarne prerade drveta, što je uslovalo stvaranje pravih deponija drvnog otpada kako u šumama tako i u pilanskim postrojenjima. Sa druge strane, imali smo planski neusmjeren „razvoj” niskih izdanačkih šuma i makija. Korisnici šuma – koncesionari uglavnom nijesu u cjelosti sprovedili planove koji su vezani za sanitarno uzgojne zahvate kojima bi se poboljšao kvalitet šuma. Pored toga, postoji pritisak na Upravu za šume da se doznačuju kvalitetnija stabla i zalaganja da se snizi cijena za niskokvalitetno drvo a osim toga nijesu u mogućnosti da u potpunosti isplate koncesione naknade.

Država stoga treba da stimuliše projekte u cilju stvaranja i razvoja tržišta za proizvode drvene biomase. Ciljne grupe u promociji drvene biomase treba da budu vlasnici šuma, lokalne samouprave, individualna domaćinstva, preduzeća za preradu drveta i proizvođači opreme. Trebalo bi u tom kontekstu prvo definisati Nacionalni akcioni plan za biomasu, potom iznaći mogućnosti podrške kompanijama u preradi drveta za kreditne linije i subvencije od strane države za nabavku opreme za proizvodnju energenata na bazi drveta. Nakon toga, kroz Akcioni plan treba da se definišu mjere podsticaja institucija i domaćinstava za korišćenje energenata na bazi drvene biomase. Direktna finansijska subvencija države u prvim godinama morala bi da iznosi i do 50% od vrijednosti investicije. Kasnije, rastom ekonomske moći građana, ova podrška se može smanjivati do nivoa od 30%, što je sadašnji iznos u nekim razvijenim evropskim zemljama. Podrška bi se realizovala kroz fondove ruralnog razvoja vlasnicima privatnih šuma, subvencije za podizanje namjenskih brzorastućih šumskih zasada, subvencije za konverzije izdanačkih sastojina u privremene brzorastuće namjenske plantaže za proizvodnju biomase, poreske olakšice za koncesionare za isporučenu biomasu na domaćem tržištu. Mjere podrške podrazumijevale bi ne samo direktnu finansisku podršku već i uspostavljanje institucionalnog i pravnog okvira za njihovo sprovođenje. Stimulisanjem tržišta drvnih energenata na bazi biomase riješio bi se značajan dio problema sa kojima se danas suočavamo u gazdovanju šumama, otvorile bi se nove mogućnosti za zapošljavanje u ruralnim oblastima i povećala sigurnost snabdjevanja energentima smanjenjem troškova i zavisnosti od uvoza energenata. Globalno gledano, Crna Gora bi dala konkretan doprinos rješavanju problema klimatskih promjena a stvorile bi se mogućnosti za dobijanje karbon kredita, što je veoma značajno.

Ovaj projekat imao bi veoma značajan ekonomski, socijalni i ekološki značaj što bi nas svrstalo u red zemalja koje mudro i odgovorno koriste svoje resurse. Pored šumarskog sektora, nužno je uključiti i sektore energetike, ruralnog razvoja, ekonomije i zaštite životne sredine.

Razvoj proizvoda i usluga na bazi sporednih šumskih proizvoda u budućnosti treba da daje značajan doprinos ruralnom razvoju. Postojeći resursi su značajni, ali i nedovoljno iskorišćeni jer proizvod se izvozi kao sirovina koja je prošla samo osnovnu preradu. Tržište Crne Gore za nedrvne šumske proizvode ukazuje na značajan potencijal za valorizaciju proizvoda u sektoru ugostiteljstva i turizma. Postojeća godišnja vrijednost izvoza nedrvnih šumskih proizvoda iznosi cca 3 miliona €, ali ukoliko bi se ti proizvodi finalizovali, prihodi bi se mogli uvećati do 5 puta što je značajno više od prihoda koji se danas ostvaruju od koncesija! Ovi projekti (prerada gljiva, etarska ulja, čajevi, šumsko voće, sokovi, džemovi i sl.) mogu dati značajan doprinos ekonomskom razvoju Crne Gore jer za njih nijesu potrebne značajnije investicije a gotovo kompletna prerada bi se mogla raditi na modernim mašinama koje bi značajno pojeftinjavale uloženi rad a povećavale cijenu gotovog proizvoda.

Kroz ponudu ovih „novih” proizvoda (biomasa, nedrvni proizvodi i sl.) može se razviti svojevrsan crnogorski brend, što će stvoriti značajno tržište tzv. „zelenih” poslova koji će zahtijevati upošljavanje do 1000 mladih visokostručnih kadrova.

Drvoprerada kao vezana repocjelina sa šumarstvom, ukoliko postigne usklađenost sa uslovima Savjeta za upravljanje šumama (FSC) i standardima ISO 9000 i ISO 14000,

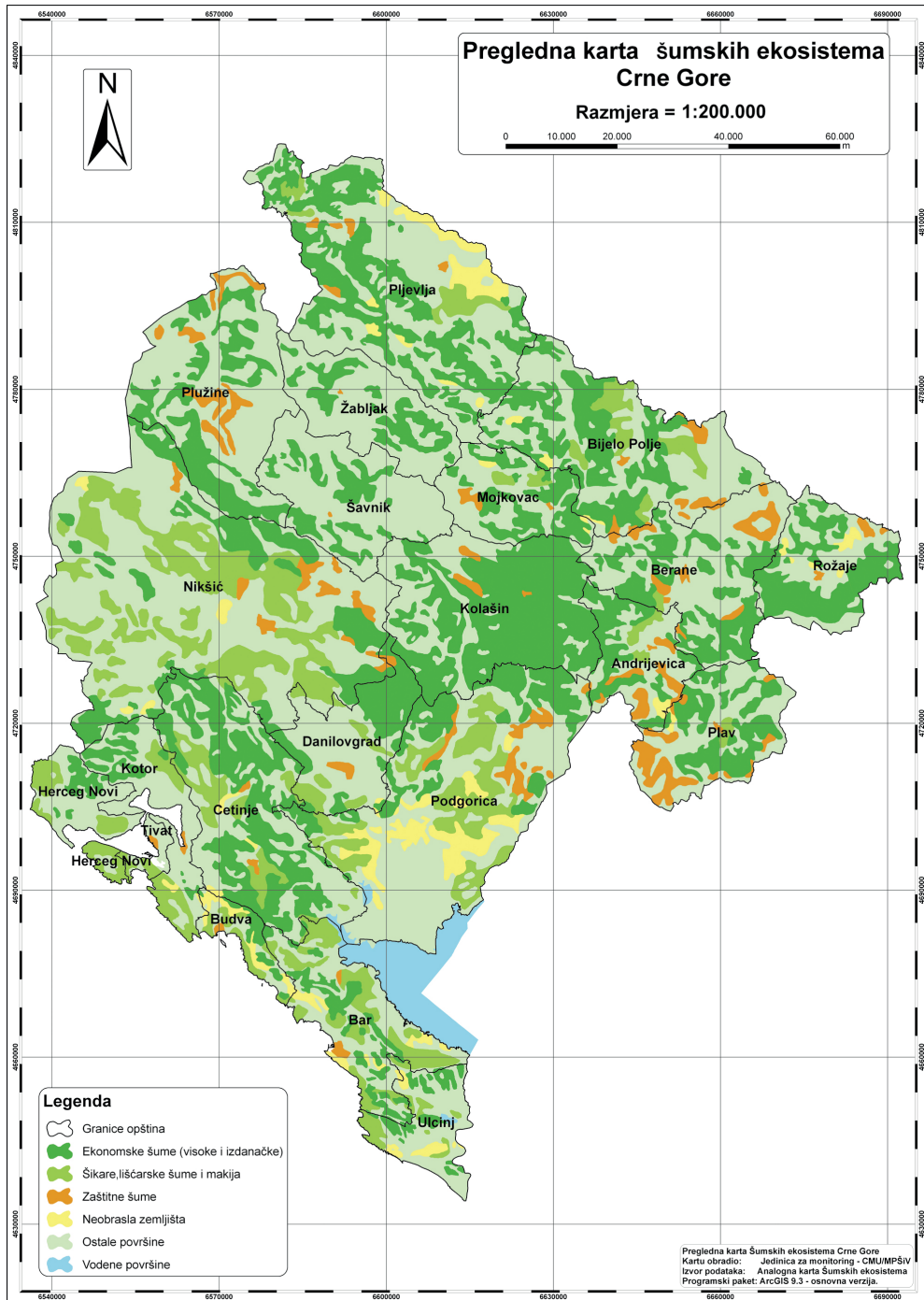
može veoma brzo ostvariti značajan rast. Danas drvoprerađivači mogu računati na količine od 400 000 m³ trupaca. Kao realan cilj, drvna industrija bi trebalo da nastoji da za 12 mjeseci dostigne povećanje prosječne cijene svojih proizvoda do 300 €/m³ (elementi, sušena rezana građa, presovana panel ploča i sl.). Uz pretpostavku da prosječni stepen korišćenja trupaca bude 50%, to bi značilo povećanje prihoda sektoru za 60,0 miliona €. Da bi se dostigao taj cilj, potrebno je, između ostalog, stvoriti uslove za poboljšanje proizvodne tehnologije i privlačenje investicija, podržavati osnivanje klastera preko udruženja za drvnu preradu i osnivati centar za razvoj proizvoda drvne industrije.

Procjene u pogledu mogućnosti stvaranja kompetetivnosti u ovom sektoru su dosta optimistične. Stepem mogućeg korišćenja i održavanja funkcija šuma za crnogorsko društvo je dosta visok kako u smislu ostvarenja direktnih benefita za društvo tako i povećanja kvaliteta životne sredine. Vlada treba da obezbijedi značajan obim finansijske podrške za navedene projekte, a posebno za manje kvalitetne šume koje do sada nijesu dovoljno korišćene. Sva uložena sredstva će opravdati ulaganja jer će se sa jedne strane revitalizovati neproduktivne niske i izdanačke šume, a sa druge strane ostvareni prihodi od realizacije projekta će uticati na veći doprinos šumarskog sektora nacionalnoj ekonomiji, koji se za narednih deset godina realno može povećati za najmanje deset puta (!), što je u granicama realnih projekcija. Vlada i investitori mogu očekivati i značajnu eksternu podršku ovim projektima prvenstveno od EU fondova (IPARD programi i sl.). Ostali potencijalni izvori uključuju korišćenje sredstava postojećih eko-taksi i očekivanih budućih fondova prvenstveno od sredstava koja se ostvare od taksi ostvarenih po osnovu opštekorisnih funkcija šuma. Krajnji rezultat biće poboljšanje stanja u našim šumama, sinhronizovan rast proizvodnje i racionalnog korišćenja svih proizvoda iz šume a dugoročno se očekuje dinamično uspostavljanje i održivog tržišta kako finalnih proizvoda tako i drvnog otpada koji će u bliskoj budućnosti biti ključni izvor obnovljive energije i glavni generator za oporavak prirodnih aktivnosti u ruralnim područjima Crne Gore.

Na kraju treba istaći da nije vjerovatno da će nastavak reformi u šumarstvu značajno izmijeniti krajnje rezultate/ishode ako nijesu praćeni širom reformom institucija i upravljanja resursom šuma. Formalne institucionalne promjene u vidu novih zakona ili organizacija su nedovoljne jer ukoliko nema promjena u načinu kako ljudi djeluju, teško je govoriti o tome da će doći do značajnih sistemskih promjena. Pominjanje i pokušaj prenošenja 'najboljih praksi' u institucionalnu reformu značajne su u fazi istraživanja, ali nijesu uvijek odgovor na sva naša očekivanja. Činjenica je da će one dati određenu pomoć u razumijevanju kako i kada institucije treba da sprovedu reforme. Ali treba obavezno znati da institucionalni aranžmani koji su se pokazali uspješnim u jednoj zemlji imaju i pozitivne i negativne efekte za druge države. Za dobre reforme potrebno je vrijeme i treba obezbijediti vrijeme da bi se ovaj proces nesmetano sproveo. U šumarstvu nema revolucija i malo je vjerovatno da će se efektivne organizacione reforme desiti brže bez unaprijed utvrđenog i pažljivo osmišljenog rasporeda mjera koje su u korelaciji jedna sa drugom. Činjenica je da uprkos obimu reformi, ne postoji uniforman „model” ili metodologija za reforme koja garantuje uspjeh. Rješenje umnogome zavisi od broja specifičnih faktora u jednoj državi koji uključuju istorijski kontekst korišćenja šuma, ali i percepcije javnosti definisane kroz tradicije/običaje i kulturu.

LISTA SKRAĆENICA (AKRONIMA)

- C – ugljenik
- CBD – Konvencija o biološkoj raznovrsnosti
- CITES – Konvencija o međunarodnoj trgovini ugroženim vrstama divlje faune i flore
- COPA-COGECA – Udruženje poljoprivrednika i njihovih zadruga u Evropskoj uniji
- EAGGF – Evropski garantni fond
- EFI – Evropski šumarski institut
- EMERALD MREŽA – područja od posebnog interesa za zaštitu radi očuvanja evropskih staništa i vrsta
- ERDF – Fond za evropski regionalni razvoj,
- ESF – Evropski socijalni fond
- EUROPARK FEDERACIJA (*Europarc Federation*) – Međunarodna organizacija nacionalnih parkova i ekoloških udruženja
- FAO – Agencija UN za ishranu i poljoprivredu
- FAO Global Forest Resources Assessment – Globalna procjena šumskih resursa
- FLEG (*The Forest Law Enforcement, and Governance process*) – Sanktpeterburška ministarska Deklaracija o sprovođenju zakona o šumama i upravljanju šumama u Evropi i Sjevernoj Aziji
- IFF – Internacionalni Međuvladin forum o šumama
- IPARD – Pretpristupni program Evropske unije za period 2007–2013. godine
- IPF – Internacionalni Međuvladin panel o šumama
- IUCN-a – Međunarodna unija za zaštitu prirode
- MCPFE – Ministarska konferencija o zaštiti šuma u Evropi
- Monstat – Zavod za statistiku Crne Gore
- NATURA 2000 – mreža posebnih područja očuvanja odnosno posebnih područja zaštite evropski značajnih staništa i vrsta, koje se proglašavaju na osnovu Direktive Savjeta Evropske unije, br. 43/92 o očuvanju prirodnih staništa divlje flore i faune (1992) i Direktive Savjeta Evropske unije, br. 409/79 o očuvanju divljih ptica
- NVO – Nevladina organizacija
- PEBLDS – Panevropska strategija biološkog i reljefnog diverziteta
- SFM (*Sustainable Forest Management*) – Održivo gazdovanje šumama
- SNV – Holandska organizacija za razvoj
- UN (United Nations) – Ujedinjene nacije
- UNFF – Forum Ujedinjenih nacija za šume
- UNCED – Konferencija o životnoj sredini i razvoju Ujedinjenih nacija
- UNFCCC – Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama
- UNFF – Forum o šumama Ujedinjenih nacija

LITERATURA

- [1] *Agenda ekonomskih reformi u Crnoj Gori 2002–2007.*
- [2] Anđelić, M.: *Causes of beech stands drying in NP „Lovćen”,* Herald of Republican office for conservation of nature, number 25, Podgorica, 1992, page 17–21.
- [3] Anđelić, M.: *Possible causes of beech stands drying in NP „Lovćen”,* Fifth congress of Yugoslav ecologists. Anthology of works, Belgrade, 1996, page 135.
- [4] Anđelić, M.: *The Endangerment and Protection of the Forest Ecosystems in the National park „Lovćen”,* International Scientific Conference held at Tara National park. Anthology of works, Belgrade, 1997, page 285–288.
- [5] Anđelić, M.: *Possibility for application of integral forest protection in NP „Lovćen”,* Magazine called – *Jezerški vrh* – edition 1, Cetinje, 1997, page 6–7.
- [6] Anđelić, M.: „Influence of pathogen fungi *Lophodermella sulcigena* (Rostr.) on mountain pine drying (*Pinus mugo Turra*)”, Anthology of works „Scientific meeting on plant protection”, Zlatibor, 1997, page 109.
- [7] Anđelić, M.: „N. P. ‘Lovćen’ – Universal object of nature”, Magazine *Jezerški vrh*, edition 2, Cetinje, 1998, page 35–38.
- [8] Anđelić, M.: „Diseases of mountain pine (*Pinus mugo Turra*)”, in: N. P. „Durmitor”, Forestry edition 2, Belgrade, 1998, page 37–47.
- [9] Anđelić, M.: „Diseases of mountain pine (*Pinus mugo Turra*)”, in: *The area of national park Lovćen.* Conservation of nature 52/1 Belgrade, 2000, page. 69–78.
- [10] Anđelić, M.: *Influence of Heterobasidion annosum (Fr.) Bref. Fungi on drying of fir trees in the area of national parks „Durmitor” and „Biogradska gora”.* Scientific meeting: „Natural potentials of main land, continental waters and the sea of Montenegro and their protection”. Anthology of works (extract), Žabljak, 2001, page 159.
- [11] Anđelić M.: *Some experiences in national parks management throughout the world and here at us.* Soa Nebeska edition 27/28, Žabljak, 2001, page 12–15.
- [12] Bartol, K. M. i Martin, D. C.: *Gazdovanje* (2. izdanje), Maidenhead, McGraw-Hill International, 1994.
- [13] Bass, S.; Balogun, P.; Mayers, J.; Dubois, O.; Morrison, E. i Howard, W.: *Institucionalne promjene u javnom sektoru šumarstva: pregled pitanja*, IIED Šumarstvo i korišćenje zemljišta, serija br. 12. IIED, London, 1998.
- [14] Beguš, J.: *Savjetodavne usluge u šumarstvu i participativan pristup*, Izvještaj sa misije, Podgorica i Ljubljana, 31. 12. 2008.
- [15] Danon, G.: *Valorizacija otpadaka iz šumarstva i prerade drveta*, Monografija *Unapređenje tehnologija drveta u korelaciji sa svojstvima hemijskih konstituenata drveta*, Editori: Janežič, T., at al., Šumarski fakultet Beograd, 1995, pp 115–131.
- [16] Danon, Anđelić, Kadović, Glavonjić: *Studija Komercijalno korišćenje drvnog ostatka kao resursa za ekonomski razvoj na sjeveru Crne Gore*, USAID (2007).
- [17] Dees, M.: *Kratak opis kadrovskih potreba za projekat NIŠ u Crnoj Gori*, aneks izvještaju o zadatku 3, FODEMO april, 2009.
- [18] Drucker, P. F.: *Praksa gazdovanja*, Oxford, Heinemann Professional, 1989.
- [19] Đorović, M.; Kadović, R.; Anđelić, M.: *Water potentials of national park „Biogradska gora”,* Agriculture and Forestry, Vol 46 (3–4), Podgorica, 2000, page 19–31.
- [20] FAO Global Forest Resources Assessment 2005.
- [21] Ferlin, F.: *Poređenje modela šumarskih organizacija i broj zaposlenih u javnim službama u odabranim centralnoevropskim zemljama sa stanjem u Sloveniji*, Šumarski institut Slovenije, 2004.

- [22] Hahn, N. and Weinreich, W.: *Komunikacija i informisanje u sektoru šumarstva – konsultantski izvještaj* – 28. 11. 2007, FODEMO, 2007.
- [23] Henry Phillips: *Funkcionalna analiza institucija u sektoru šumarstva*.
- [24] Hirsch, F.; Korotkov, A.; i Wilnhammer, M.: *Privatno vlasništvo šuma u Evropi*, Unasylva No. 228, Vol 58, 2007/3, FAO Rim, 2007.
- [25] Kadović, R.; Anđelić, M.; Knežević, M.; Belanović, S.: *Influence of aero pollution on drying of forests in national parks „Durmitor” and „Biogradska gora”*, Scientific meeting: „Natural potentials of main land, continental water and the sea of Montenegro and their protection”, Anthology of works (extract), Žabljak, 2001, page 153.
- [26] Kadović, R.; Anđelić, M.; Knežević, M.; Belanović, S.: *Influence of aero pollution on drying of forests in national parks „Durmitor” and „Biogradska gora”*, Scientific meeting: „Natural potentials of main land, continental water and the sea of Montenegro and their protection”, Anthology of works (extract), Žabljak, 2001, page 153.
- [27] Karadžić D.; Anđelić M.: *Influence of pathogen mycoflora on drying of aleppo pine trees (Pinus halepensis Mill)*, in: Cultures in Skadar Lake surroundings, Anthology of works „Natural values and protection of Skadar Lake”, CANU, Podgorica, 1997, page 291–298.
- [28] Karadžić D.; Knežević M.; Anđelić M.; Zarubica B.: *The most common parasite and saprophyte fungion the trees of gray alder (Alnus incana Mnch.)*, in: NP” Biogradska gora”. Mycologia Montenegrina Vol. II N 01, Podgorica, 1999, page 69–77.
- [29] Karadžić D.; Anđelić M.: *Diseases in forest nurseries*, Forestry Faculty- Belgrade, Association of Boy Scouts of Montenegro, Podgorica, 2001, page 99.
- [30] Karadžić D.; Anđelić M.: *The most common fungi causing tree rotteness in forests and forest yards*, Centre for conservation and advancement of forests of Montenegro, Podgorica, 2002, page 186.
- [31] Krott, M.; Sutter, M.; Kautz, R. i Swatonek, C.: *Komparativna analiza šumarskih institucija i opcije finansiranja za evropske zemlje u tranziciji*. Izvještaj urađen za Svjetsku banku, 2003.
- [32] MCPFE (2007): *Stanje šuma u Evropi 2007*, Izvještaj Ministarske konferencije o održivom gazdovanju šumama u Evropi. Zajednički pripremili Jedinica za koordinaciju MCPFE, Varšava, UNECE i FAO, Varšava 2007.
- [33] MPŠiV (2008): *Šume za budućnost Crne Gore. Nacionalna politika upravljanja šumama i šumskim zemljištem*, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Podgorica, Crna Gora.
- [34] Pat Collier, P.; Short, I. and Dorgan, J.: *Tržišta za nedrvne šumske proizvode*, COFORD, Dablin, Irska, 2004.
- [35] Podaci Instituta za šumarstvo Crne Gore iz Podgorice.
- [36] Prostorni Plan Crne Gore do 2020. godine.
- [37] *Strategija energetske efikasnosti Republike Crne Gore*, finalni izveštaj, Podgorica, decembar, 2005. godine.
- [38] Studija izvodljivosti *Toplana na biomasu Kolašin*, Projekat 04–0331–05, Salcburško udruženje za obnovljivu energiju, maj 2005. godine.
- [39] Svjetska banka: *Šumarske institucije u tranziciji: iskustva i stečena iskustva iz istočne Evrope*, Washington, DC, 2005.
- [40] Vareliades, K.: Izvještaj o misiji: „Predlozi politike i regionalizacije gazdovanja šumama”, Montenegro šume, broj 2, februar 2004. godine, pp 12–16.
- [41] Vareliades, K.: *Predlozi politike i regionalizacije gazdovanja šumama*, Montenegro šume, broj 3, jun 2004. godine, pp 18–21.
- [42] Vlada Republike Crne Gore: *Sanacija i revitalizacija šumarstva i drvne industrije u Crnoj Gori*, Vlada Republike Crne Gore, Agencija za razvoj malih i srednjih

- preduzeća, projekat: *Povećanje konkurentske sposobnosti domaćih preduzeća*, Podgorica, maj 2003. godine.
- [43] Vlada Republike Crne Gore, Sekretarijat za razvoj: *Strategija regionalnog razvoja Crne Gore*, mart 2005. godine.
- [44] Vujanović V.; Karadžić D.; Anđelić M.: „Result of mugho pine”, Anthology of works Natural and cultural goods of NP „Lovćen”, CANU. Podgorica, 1994, page 229–232.
- [45] Wilson, D. C. i Rosenfeld, R. H.: *Upravljanje organizacijama*. Maidenhead, McGraw-Hill. *Organizacije, tekst, štivo i slučajevi*, 1990.